

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на тему «Інтелектуальна біографія Михайла Драгоманова: рецепція
марксистських ідей»

Виконав студент 4 курсу, групи ГІС20/Б

Галузі знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньої програми «Історія»

Освітній ступінь Бакалавр

Полівчак Олексій Степанович

Керівник

д.і.н., проф. Грицак Ярослав Йосипович

Рецензент

Львів – 2024 року

Зміст	
ВСТУП	3
РОЗДІЛ I	6
ЛІТЕРАТУРА ТА ОЗНАЙОМЛЕНІСТЬ ІЗ ТЕМОЮ	6
1.1 Від початку XX століття до 1991 року	6
1.2 Опісля 1991 року	13
РОЗДІЛ II	18
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: РЕЦЕПЦІЯ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ	18
2.1 Від дитячих років до еміграції в Женеву	18
2.2 В еміграції	33
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	60
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	61

ВСТУП

Актуальність теми

Тема рецепції марксизму в інтелектуальній біографії Михайла Драгоманова є актуальною, адже її дослідження допомагає з історичної перспективи поглянути на становлення української політичної думки в одному із найбільш важливих для націотворення періодів – наприкінці ХІХ століття. Її дослідження дозволяє краще зрозуміти основи українського соціалізму та поглянути на розбіжності, або навпаки, між народниками та марксистами. Зокрема у часи Української революції самі ж соціалісти визнавали вплив інтелектуального доробку Михайла Драгоманова на них, відзначаючи, що практично всі соціалістичні партії в підросійській Україні (та не тільки) покликаються на його соціально-політичні напрацювання¹. Також рецепція марксизму в українському інтелектуальному контексті дає змогу зрозуміти як він вплинув на явище націоналізму та створити образ які саме модерні чинники вплинули на розвиток національної свідомості. У першу чергу ця тема дозволяє зосередитися на таких ключових моментах:

- Інтелектуальна взаємодія між українською, загальноросійською та європейською інтелігенцією
- Конфлікт між різними політичними середовищами, зокрема українофілами, соціалістами та власне марксистами
- Поглядах на модернізацію тогочасної України та українців

Мета

Метою є дослідження усіх вищеназваних процесів на прикладі інтелектуальної біографії Михайла Драгоманова. А саме зацентувати увагу на

¹ Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми – 2-ге вид. – Київ: Серп і молот; [Друк. Укр. Центр. Ради], 1918. 101 с. – с.6

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Narys_ukrainskoi_sotsialystychnoi_prohramy/

(17.04.2024)

його життєвому досвіді ознайомлення із марксизмом, комунікації із марксистами та прийнятті чи відкиданні вказаного політичного вчення.

Завдання

Завданням є встановити роль та рівень сприйняття марксизму в інтелектуальній біографії Михайла Драгоманова.

Об'єкт і предмет дослідження

Об'єкт – інтелектуальна біографія Михайла Драгоманова. Предмет – рецепція марксизму.

Хронологічні межі

Хронологічні межі не є чітко встановлені. Йдеться про свідому частину життя Михайла Драгоманова.

Географічні межі

Не можна чітко встановити територіальні чи географічні межі дослідження через те, що об'єкт та предмет дослідження не мають сталого територіального чи географічного положення. Михайла Драгоманов протягом життя подорожував та активно комунікував із іншими людьми в контексті вказаної теми.

Теоретичні підходи і методи

Користуючись загально-історичним методом акцентуюсь на інтелектуальній історії. Завданням є безпристрасно, відносно об'єктивно та без особистої політичної заангажованості дослідити вказане питання. Також можна вести мову про мікроісторію та інтелектуальну історію, адже фактично погляди однієї людини та її оточення може свідчити про існування певних тенденцій та інтелектуального фону в суспільстві. Також можна вести мову про дискурс аналіз Е. Лаклау і Ш. Муфф².

² Йоргенсен М., Філіпс Л. *Дискурс аналіз*. Харків: Гуманітарний центр, 2008.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://cms.ucu.edu.ua/pluginfile.php/400584/mod_resource/content/1/%D0%98%CC%86%D0%9E%D0%A0%D0%93

Структура роботи

У першому розділі оглядається дотична до досліджуваної теми література задля розуміння ознайомленості із темою. Це дозволяє зрозуміти рівень заангажованості теми, ознайомитись із тенденціями та поширеними в академічній сфері висновками. Підрозділи до розділу поділяються за хронологічним принципом.

У другому розділі відбувається безпосереднє дослідження зазначеної теми із порівнянням отриманих висновків із тими, що представлені у першому розділі. Поділ на підрозділи також відбувається за хронологічним принципом.

РОЗДІЛ І

ЛІТЕРАТУРА ТА ОЗНАЙОМЛЕНІСТЬ ІЗ ТЕМОЮ

1.1 Від початку ХХ століття до 1991 року

Для того аби зрозуміти досліджуване питання спершу вартує звернути увагу на попередні напрацювання та на те на скільки вказана тематика є дослідженою. Огляд відбудеться саме у хронологічному порядку.

У період опісля смерті Михайла Драгоманова та перед Першою світовою війною чи не найбільшим прихильником та описувачем діяльності Михайла Драгоманова поставав його підопічний – Михайло Павлик. Цієї постаті оминати не можна. Зокрема 1911 року він написав та видав фактично брошуру на 50 сторінок «Михайло Драгоманів як політик»³. В ній Михайло Павлик, будучи соціалістом-радикалом, в основному акцентував увагу на тому, що Михайло Драгоманов був патріотом України та розвінчував чутки про його проросійськість.

Вже безпосередньо у міжвоєнний період з'являється академічна зацікавленість постаттю Михайла Драгоманова. Її вивчають в УРСР, Другій Речі Посполитій, меншою мірою в Болгарії де похований Михайло Драгоманов та в інших місцях де працювала українська еміграція. Зокрема Михайло Грушевський у 20-тих та на початку 30-тих публікує низку матеріалів присвячених політичній та літературній діяльності Михайла Драгоманова. Чи не найважливішою працею у цій тематиці була «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток»⁴. Також розвивається тема Михайла Драгоманова і у Львові, де Михайло

³ Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. Львів: Черенками "Загальної друкарні", 1911. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyk_Mykhailo/Mykhailo_Drahomaniv_iak_polityk/ (17.04.2024)

⁴ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

Возняк та Кирило Студинський випускають цілі матеріали на тематику взаємодії Михайла Драгоманова із галицькими та буковинськими громадськими діячами. В УРСР це стало можливим завдяки політиці українізації, а в підпольській Галичині через розвиток національного руху⁵⁶.

В дусі своєї епохи політичні погляди Михайла Драгоманова оцінював радянський дослідник Давид Заславський. Зокрема він наполягав на тому, що Михайло Драгоманов був добре ознайомлений із історією та діяльністю Першого Інтернаціоналу. Хоч дослідник і зробив висновок, що Михайло Драгоманов сприймав соціалізм та марксизм зокрема через призму федералізму та бакунінства. Для Давида Заславського Михайло Драгоманов поставав історичним попередником марксизму в російському соціалізмі, що мало б тільки підтвердити гармонійність соціалізму та марксизму для російського та українського простору⁷.

Іншим плідним дослідником часів українізації поставав Осип Гермайзе, який аналізуючи спадщину Михайла Драгоманова вивів прояви: європейського буржуазного позитивізму, утопічного соціалізму та української демократичної традиції. На думку автора погляди Михайла Драгоманов були вдалим прикладом поєднання соціальних та національних ідеалів. Зокрема наголошувалось на вазі постаті інтелектуала в діяльності українофілів та про його соціалістичні праці з космополітичним забарвленням⁸. Для розуміння контексту творення радянської історіографії варто зазначити, що згодом Осипа Гермайзе 1929 року заарештували та засудили в ході справи Спілки визволення України після чого він наступну частину життя пробув у засланнях та загинув.

<https://diasporiana.org.ua/politologiya/9707-grushevskiy-m-z-pochiniv-ukrayinskogo-sotsiyalistichnogo-ruhu-mih-dragomanov-i-zhenevskiy-sotsiyalistichniy-gurtok/>

(17.04.2024)

⁵ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873. Україна, 1928.

⁶ Возняк М. До історії місії М. Драгоманова. Україна, 1929.

⁷ Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Київ, 1924.

⁸ Гемайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії. Україна, 1926.

З розгортанням сталінських репресій тематика Михайла Драгоманова занепадає. Його погляди починають сприймати критично, або і відверто вороже через відсутність прямих свідчень про марксистську позицію. Проте це не зачепило дослідників із нерадянських просторів, які продовжували осмислювати та інтерпретувати інтелектуальну спадщину Михайла Драгоманова. Володимир Дорошенко доводив актуальність поглядів Михайла Драгоманова перш за все як діяча процесу націєтворення. В'ячеслав Будзиновський теж дотримував схожої позиції⁹. На противагу прихильникам Михайла Драгоманова виступав Дмитро Донцов, який у своїй публіцистиці розпочав гостру критику ехо від якої можна почути і в сучасних націоналістичних колах. Попри критику Дмитром Донцовим Михайла Драгоманова як раціонального та надто пасивного у поглядах мислителя все ж одним із основних негативних маркерів визначався соціалізм. Хоч Дмитро Донцов, у притаманній йому манері, почасти не вдавався в деталі якого саме штибу соціалістом був Михайло Драгоманов. Але цього вже було достатньо аби серед патріотичних кіл Галичини поширювалось клеймо “драгоманівця”, яке зокрема набуло популярності завдяки праці «Націоналізм»¹⁰. Тієї ж позиції дотримував колега Дмитра Донцова по «Віснику» Михайло Мухін, який робив активні закиди м'якості та тяглість від Михайла Драгоманова до провальної соціалістичної політики Центральної Ради¹¹.

Отже можна зробити проміжний висновок, що історіографія міжвоєнного періоду на тематику Михайла Драгоманова, особливо стосовно його соціалістичної компоненти, є надмірно політично заангажованою. Рівень досліджень та їх характер на пряму залежали від політичної кон'юнктури.

Якщо ж звернути увагу на повоєнний період, то більш помітною стає роль еміграції. Зокрема перш за все вартує згадати праці сина Михайла Драгоманова – Світозара Драгоманова. Він ставив собі за мету збагатити біографічні дані про

⁹ В. Будзиновський. Ішли діди на муки. Львів, 1923.

¹⁰ Донцов Д. Націоналізм. Вінниця: ДП ДКФ, 2006. 232с.

¹¹ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. 487с. – 43с.

свого батька новою інформацією, побічно розвиваючи тему Михайла Драгоманова як національного діяча¹². Проте в науковому середовищі ця праця так і не була оцінена надто високо¹³. Ілько Борщак оцінював політичні погляди Михайла Драгоманова перш за все через призму національну, що було характерно для дослідників на еміграції. Зокрема наголошував на демократичності його поглядів та сентименті до французького соціалізму на підставі того, що Михайло Драгоманов як виходець із Російської імперії серед європейської літератури був найкраще ознайомлений саме із французькою¹⁴. Також варто відзначити польську історіографію. Попри перебування Польщі у повоєнний час у соціалістичному таборі дослідники Е. Горнова та С. Козак намагались висвітлити питання взаємодії Михайла Драгоманова із поляками, єврейське питання та навіть систематизувати погляди мислителя із акцентом саме на національній частині¹⁵¹⁶. Із непритаманного міжвоєнного періоду та новизни повоєнного з'являється те, що у США та Канаді є низка дослідників які не були вихідцями із української еміграції та зацікавлюються постаттю Михайла Драгоманова. Це зацікавлення можна пояснити підвищеною увагою до Радянського Союзу та історії Росії. Врешті Михайло Драгоманов зацікавив закордонних дослідників саме як представник російської ліберальної опозиції та як постраждалий від царського режиму, а не як діяч українського національного руху, як це було притаманно для українських дослідників¹⁷.

Стосовно Радянського Союзу, то можна говорити про зміни у ставленні до Михайла Драгоманова та відновлення досліджень цього діяча лише після смерті Йосипа Сталіна. Разом із “відлигою” почалась і відносна реабілітація. Подібно до того як на Заході Михайло Драгоманов зацікавлює не тільки українців так само в СРСР він зацікавлює дослідників і в загальноросійському контексті.

¹² Драгоманов С. Основи соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова. 1956.

¹³Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. 487с. – с.51

¹⁴ Борщак І. Драгоманов у Франції. Мюнхен, 1957.

¹⁵ Hornow W. Problemy polskie w tworczości Michala Dragomanowa. Wrocław-Warszawa-Gdańsk. 1978.

¹⁶ Kosak S. U zrodel romantyzmu i nowozytnej mysli społecznej na Ukrainie. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978.

¹⁷ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. 487с. – с.53

Зокрема зв'язки Михайла Драгоманова із російським опозиційним та революційним рухом як в самій Росії, так і вже у Женеві.

Валерій Сокурєнко розглядаючи політико-правову компоненту діяльності Михайла Драгоманова доходить висновків, що інтелектуал був серед попередників марксизму в Російській імперії, а отже його погляди можна оцінювати в негативному ключі¹⁸. Вже із 1960-тих можна вести мову про реабілітацію Михайла Драгоманова у радянській історіографії¹⁹. Зокрема Владислав Лукєренко загалом позитивно оцінює діяльність Михайла Драгоманова. Хоч це не нівелює того факту, що автор також і звинувачує Михайла Драгоманова у дрібнобуржуазності та національному міщанстві. І подібна позиція була притаманна цілій кагорті радянських істориків того періоду. Тобто Михайло Драгоманова сприймали одночасно як члена російської опозиції та українського інтелігента, з іншого боку як буржуазного мислителя, який ще не доріс до марксизму і тому його погляди варто сприймати як незрілі та примітивні²⁰. Зокрема це можна було пояснити з одного боку “відлигою”, але і збереженням тоталітарних практик та страху репресій серед дослідників з іншого.

Окремої уваги заслуговує Іван Лисяк-Рудницький. Українець в еміграції відомий своїми лаконічними історичними есе. Тільки дві друковані праці перевищили розмір у 40 сторінок: студія про Михайла Драгоманова як політичного мислителя, надрукована в “Аналах” УВАН у 1952 р., мала 50 сторінок (тут ідеться про перероблену версію Іванової Лисяком-Рудницьким дисертації, яку він захистив у Празі на весні 1945 р., незадовго до падіння там німецької влади). Друга праця з тієї категорії — це силуета галицького політика та журналіста Осипа Назарука (1883–1940) на 83 сторінках²¹. Важливо відмітити,

¹⁸ Сокурєнко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов, 1966.

¹⁹ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів – 2001 – с.5

²⁰ Лукєренко В. Світогляд М. П. Драгоманова. Київ, 1965.

²¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.4
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

що Михайло Драгоманов зіграв важливу роль в інтелектуальній біографії Івана Лисяка-Рудницького особливу роль: праці останнього і його спосіб мислення значною мірою є результатом його синтезу спадщини Михайла Драгоманова та В'ячеслава Липинського, котрих він вважав найбільшими українськими мислителями. Зокрема, своє означення української ідентичності та різницю між українцями та росіянами він давав на підставі праць обидвох цих українських ідеологів.

Іван Лисяк-Рудницький характеризує Михайла Драгоманова перш за все як лівого ліберала, а вже потім як соціаліста. Стосовно ж останнього, то автор конструє модель у якій Михайло Драгоманов доходить до соціалізму саме через призму демократизму та національного розвитку, а не навпаки. Ось як Іван Лисяк-Рудницький характеризує політичне тло тих часів: « Російський соціалістичний рух другої половини XIX ст., сучасником, критиком і до певної міри учасником якого був Драгоманов, у своєму розвитку перейшов дві стадії: народницьку та марксистську. Термін “народницький” охоплює різних лідерів і груп, починаючи від Герцена й Бакуніна і закінчуючи партією “Народна воля”, приблизно від середини аж до 80-х рр. XIX ст. Незважаючи на розбіжності в різних питаннях, усі вони мали певні спільні засади, однією з яких була віра в те, що завдяки такій інституції як “мир” (форма селянської громади) Росія зможе оминати чистилище західного капіталізму і потрапити просто до соціалістичного раю. Рука в руку з цією думкою йшла загальна ідеалізація російського селянина як гаданого втілення найвищих соціальних і моральних чеснот²² [...] Після смерті Олександра II народницький рух швидко розпався. Найвідважніші його учасники загинули, організація була розгромлена, її учасники розсіяні, їхня віра похитнулася. У 80-х рр. на руїнах народництва почала зводитись нова форма російського революційного та соціалістичного руху — марксизм. Драгоманов пережив піднесення й занепад народництва, але він побачив лише початкові

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/
(17.04.2024)

²² Там само. – с.184

стадії, інкубаційний період російського марксизму. Драгоманов помер іще до того, як марксистська соціал-демократична партія викристалізувалася в Росії організаційно²³ [...] Ми мусимо пам'ятати, що відправною точкою для російського марксизму була критика попередньої стадії — народництва. Плеханов, батько Російської соціал-демократичної робітничої партії, нападав на ті самі народницькі ілюзії — віру в “мір”, в селянські бунти та в індивідуальний терор, — що їх уже критикував Драгоманов. Отже, існує певна паралель між позиціями Драгоманова та перших російських марксистів. Це надає певної вірогідності твердженням пізніших авторів, які намагалися зобразити Драгоманова предтечею російського марксизму²⁴». Зокрема в останніх реченнях із цитованих рядків Іван Лисяк-Рудницький повторює думку радянських колег міжвоєнної та повоєнної доби про те, що Михайло Драгоманов належить до попередників російського марксизму.

В період 1970-тих – першої половини 1980-тих подібно до усього державного апарату СРСР серед українських та російських дослідників Михайла Драгоманова зчитується застій. Брак нових ідей, які б вписувались у рамки партійної політики, дав про себе знати. Хоч можна і відзначити працю Раїси Іванченко. Вона висловила думку, що Михайло Драгоманов високо ставив боротьбу російських революційних демократів в 60-тих за політичні перетворення в Російській імперії але й справедливо критикував їх утопічні теорії, хоч і сам не зміг запропонувати іншої реальної моделі суспільного перетворення. Дослідниця доходить до висновку, що Михайло Драгоманов будучи на роздоріжжі між реаліями Російської імперії та західними формами соціалізму створює власний – громадівський соціалізм. Через такі сміливі результати цю працю вважали новаторською²⁵. Зокрема, вона вийшла за межі радянської догми, бо суперечила відомій і дуже негативній оцінці, який дав Драгоманову засновник радянського режиму Володимир Ленін²⁶. Працю Раїси

²³ Там само. – с.185

²⁴ Там само. с.186

²⁵ Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України(II половина XIX ст.). Київ, 1971.

²⁶ Детальніше див.: Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання / Сарбей В. Г. //

Іванченко розкритикували, а на саме дослідження творчості Михайла Драгоманова було накладене табу: його якщо цитували, то лише у негативному контексті.

Перші спроби переосмислити позитивно спадщину Михайла Драгоманова в СРСР починаються аж у період Перебудови. З розвитком ідеологічного плюралізму, з проростанням у масовій свідомості та поведінці науковців зерен, засіяних політикою "гласності", драгомановські погляди все більше починають цікавити дослідників і політично активну громадськість як альтернатива марксістському соціалізму. До того ж, альтернатива власне локальна – українська. Отже, до розвідок на тему соціально-політичних поглядів Михайла Драгоманова додаються статті та інші праці, автори яких намагаються розглянути драгоманівські концепції федералізму, політичної демократії, прав і свобод людини та громадянина²⁷.

Підсумовуючи перший підрозділ можна дійти висновку, що поки серед радянських дослідників точились дискусії про те якої форму соціалізму дотримувався Михайла Драгоманов, то для їхніх західніших колег Михайла Драгоманов радше виступав як діяч націєтворення та української патріотичної політичної думки. Попри сильні розбіжності між одними і другими, характерною та незмінною для обидвох груп залишалась політична заангажованість дослідників з огляду на поточну політичну ситуацію.

1.2 Опісля 1991 року

Разом із здобуттям незалежності України та звільненням від тоталітарних механізмів СРСР у дослідників не було ідеологічних перепон для нових сміливих висновків. Також можна сказати й про запит у суспільстві та академічних колах

Український історичний журнал. - 1991. - № 9. - с. 60-70.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_9_60

(17.04.2024)

²⁷Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво "Прут" 2000. 487с. – с.65

зокрема на нові або забуті старі наративи, які б конкурували, якщо не на пряму заперечували, застарілі постулати марксизму-ленінізму. Цінність політичних поглядів Михайла Драгоманова полягала і в тому, що “громадівство” поставало як інша форма соціалізму, як форма соціалізму із новим людським обличчям. Хоч і не варто переоцінювати цього явища, адже треба визнати, що ідеї федералізму були і є неактуальними в умовах незалежної України після 1991 року. Але це не нівелювало актуальність переосмислення ідей XIX століття, а радше створило для них новий контекст. В подальшому в підрозділі буде відбуватись огляд історіографії на досліджувану тематику саме в хронологічному порядку.

Варто відзначити монографію Тараса Андрусяка, яка вийшла друком 1998 року. Автор намагається проілюструвати політичну діяльність Михайла Драгоманова через призму висвітлення прав людини та демократизму. Зокрема відбувається пошук спільного між сучасними підходами до визначення прав і свобод людини та тим як це на теорії та практиці втілював Михайло Драгоманов. Попри новий на фоні радянської історіографії підхід та наратив, що можна вважати позитивною динамікою, варто відзначити й очевидний недолік монографії. Тарас Андрусяк порушує правило історизму коли в одному із розділів аналізує погляди Михайла Драгоманова через призму декларації ООН про права людини розглядаючи ці явища, чим порушує логічний хронологічний порядок²⁸.

Також вартує звернути увагу на статтю Ярослава Грицака про молодих радикалів у суспільно-політичному житті Галичини²⁹. У ній йдеться про

²⁸ Андрусяк Т. Шлях до свободи(Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Видавництво “Світ”, 1998. 189с. – с.41

²⁹ Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССХІІ. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. С. 71-110; Кравець М. До питання про Русько-українську радикальну партію // З історії західно-українських земель. - К., 1957. С. 124-140; Сухий О. Еволюція національної програми Русько-Української радикальної партії // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000. - Випуск 7. - С. 243 - 249; Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863-1876) // Вісник Львівського Університету. Серія історична. Львів, 1999. - Випуск 34. - С. 215 - 230 та ін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cms.ucu.edu.ua/pluginfile.php/411029/mod_resource/content/1/Hrytsak_molodi_radukaly.pdf

діяльність власне молодшого покоління галицьких радикалів, які на відміну від старшого покоління “драгоманівців” сповідували марксизм. Ця праця дозволяє поглянути на питання марксизму та Михайла Драгоманова у ширшому контексті. Анатолій Круглашов у своїй монографії при огляді історіографії відзначив наукову діяльність Ярослава Грицака на тематику соціалізму та поглядів Михайла Драгоманова як передову станом на час творення³⁰.

Монографія Анатолія Круглашова «Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова» вийшла у 2000 р.³¹ У ній автор через біографічний нарис чи окремий огляд проблемних питань аналізує політичні погляди Михайла Драгоманова - зокрема і рамках соціалізму як такого та конкретно марксизму. Він акцентує увагу на критичності Михайлом Драгомановим марксизму та декларує, що Михайло Драгоманов був добре ознайомлений із працями Маркса, але був радше противником марксизму. Але Круглашов не вдавався у суперечку чи належав Михайло Драгоманов до покоління соціалістів як ще “не доросли” до марксизму.

Окремої уваги заслуговує опублікована з архівів підбірка документів та матеріалів, підготовленої і виданої Науковим товариством імені Тараса Шевченка – у першу чергу її науковим секретарем та пізнішим головою Олегом Купчинським³². Попри полегшення доступу до джерельної бази для майбутніх дослідників на початку праці є написаний редакцією лаконічний та інформативний вступ, у якому йдеться біографічний нарис та аналіз суспільно-політичних поглядів Михайла Драгоманова. Тому ця праця завдяки своєму Вступу та опублікованим джерелам буде представлена і як література, і як джерело до цієї дипломної роботи.

(17.04.2024)

³⁰ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут” 2000. 487с. – с.69

³¹ Там само.

³² Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001.

Праця Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота(1856-1886)»³³ хоч і не тематично відповідною конкретно до досліджуваного тут питання, але вона є корисною для розуміння ширшого контексту. Аналізуючи взаємини між наставником та підопічним – Михайлом Драгомановим та Іваном Франком, а також їхнього оточення, можна краще зрозуміти досліджувані процеси.

2008 року була опублікована монографія Назара Горбача «Справжній Михайло Драгоманов»³⁴ у якій є представлений нарис біографії Михайла Драгоманова, що є корисним для порівняння бачення життя інтелектуала серед різних дослідників. Попри поверхневність монографії на фоні деяких інших згаданих тут праць вона дозволяє ширше поглянути на питання через призму різних авторів.

Не можна оминати увагою опубліковану 2011 року бібліографію по Михайлу Драгоманову, де зазначена джерельна база створена Михайлом Драгомановим та література присвячена інтелектуалу чи його діяльності від 1861 до 2011 року³⁵.

Мабуть станом на зараз найповнішою біографією Михайла Драгоманова є монографія харківського літературознавця та філолога Леоніда Ушкалова³⁶. В ній доволі детально у публіцистичному стилі описаний життєвий шлях та почасти інтелектуальні напрацювання Михайла Драгоманова.

Підсумовуючи другий підрозділ першого розділу можна дійти висновку, що серед українських дослідників є о консенсус, що Михайло Драгоманов не був марксистом, хоч й існують дискусії яку ж саму позицію Михайло Драгоманов мав по відношенню до цього різновиду соціалізму. Також варто зазначити, що попри певну досліджуваність питання на тематику рецепції марксизму в інтелектуальній біографії Михайла Драгоманова немає окремих досліджень на цю

³³ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота(1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632с.

³⁴ Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов. Львів: КАМЕНЯР, 2008. 166с.

³⁵ Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Наукова бібліотека ім. М. Максимовича. Михайло Драгоманов Бібліографія(1861-2011). Дрогобич: Коло, 2011. 738с.

³⁶ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с.

тему. Дослідники якщо й розглядали цю тему, то лише дотично. Це ставить потребу дослідження, яка б розглянула питання ставлення Михайла Драгоманова до марксизму окремо.

РОЗДІЛ II

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: РЕЦЕПЦІЯ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ

2.1 Від дитячих років до еміграції в Женеву

Марксизм справив величезний вплив на світову історію. Згідно підрахунку Еріка Гобсбаума, 70 років після смерті Карла Маркса (тобто у рік смерті Сталіна), майже третина усього населення світу жила у політичних режимах, які називали себе марксистськими. Марксизм, однак, набирав різного характеру залежно від історично-культурних обставин. У Західній Європі марксизм виступав у формі соціал-демократії. У повоєнній Європі рідко можна були знайти країну, де соціал-демократи бодай би раз не були при владі. У Східній Європі – і в першу чергу у колишній Російській імперії та пізнішому Радянському Союзі - здомінувала радикальна версія марксизму-ленінізму, яка послужила ідеологічним підґрунтям для комуністичного тоталітаризму. Між цими двома «західними» і «східними» формами у Східно-Центральній Європі (умовно кажучи, на землях між Берліном і Москвою) розвинулися місцевий різновид, який можна назвати національним марксизмом чи національним комунізмом. Цей тим поєднував соціальні і національні гасла, й особливо був поширений серед т.зв. неісторичних народів, які не мали ані чисельної буржуазії, ані робітничого класу – двох головних протагоністів марксистської теорії. Це особливо добре помітно у випадку української інтелектуальної історії. Вистачить сказати, що між 1870 і 1917 роком було зроблено аж п'ять перекладів «Маніфесту Комуністичної партії» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, а постулат політичної самостійності України вперше сформулював й заргументував український марксист Юліян Бачинський³⁷.

Одною з центральних постатей української політичної думки, відповідальних за поєднання соціалізму і націоналізму, був Михайло Драгоманов. Він досить

³⁷ Hobsbawm E. How to Change the World. Marx and Marxism 1840-2011. New Haven and London: Yale University Press, 2011, p.4, 104.

критично ставився до марксизму, але це не заважало йому виховати ціле покоління його послідовників – включно з Іваном Франком – які в молодості перебували під сильним впливом теорії Карла Маркса. Важко точно встановити, коли Михайло Драгоманов вперше познайомився з марксизмом – він не розповідає про це у своїх автобіографічних матеріалах та листах. Так само невідомо, чи він безпосередньо читав твори Карла Маркса, а чи – як багато інших українських та російських соціалістів – дізнався про них з популяризаторської літератури. Відсутність відповідей на ці питання змушує нас розглянути інтелектуальну біографію Михайла Драгоманова від самих початків.

Для того аби зрозуміти його світогляд варто зрозуміти в якому середовищі він творився. Михайло Драгоманов був виходцем із родини колишньої козацької старшини. Михайло Драгоманов народився 1841 р. на Лівобережній Україні, в місті Гадяч, на Полтавщині, в українській сім'ї яка була під впливом новітньої російсько-європейської культури, як згадував сам³⁸. Освітою дітей у дитинстві займався саме батько, а мати займалась доглядом та вихованням. Сам ж Михайло Драгоманов про свою матір писав наступне: «Мати моя була більш наївна українка, як небагата панночка, що виросла в хуторі, та й її батько, по імені Цяцька, був опетербуржений українець і звався Цяцкин, хоч, здається, не зовсім цурався і українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по-паннському в горницях і по-мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город то за ними йшла традиційна перезва і співали «Журавля». Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те, може, і не було у нас того нагону проти

³⁸ Драгоманов М. Австро-Руські спомини(1867-1877) Частина перша. Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1889. 335с. – с.4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avstro-ruski_spomyny_1867-1877_Chastyna_1/ (17.04.2024)

українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) родин на Україні³⁹»

У 1849–1853 роках Михайло Драгоманов навчався у Гадяцькому повітовому училищі. Саме там у нього пробудився інтерес до історії, особливо античної. У своїй автобіографії він згадує наступне: «Охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька, і за його приводом, ще школярем гадяцької повітної школи, перечитав майже всі цікаві книжки з його книгозбірні...⁴⁰» Окрім того Михайло Драгоманов навчався добре у всіх сферах: іноземні мови, природничі та точні науки⁴¹. Після училища він продовжив навчання у Полтавській гімназії. Там молодий Михайло Драгоманов навчався із перемінними успіхами. Для прикладу, у V класі він так і не полишив хисту до всесвітньої історії та латинської мови (середня оцінка – 5, тобто відмінно), але з іншими предметами, а саме точними науками та іноземними мовами у гімназіста були проблеми⁴². Пізніше він згадуватиме, що саме в цей час зацікавиться питанням емансипації селян та заглибився у тематику античної історії та літератури⁴³. Значна заслуга у цьому викладача історії Олександра Строніна. Забігаючи наперед варто відзначити, що Олександр Стронін стане членом Громади у Полтаві та працюватиме над ідеєю недільних шкіл. Пізніше його буде арештовано та засуджено. Сам Михайло Драгоманов про вчителя пізніше згадував наступне: «Талант Строніна показувався в тому, що він переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в період Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію нації і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. У XVIII ст., перед французькою революцією, Стронін викладав нам

³⁹ Там само. – с.5-6

⁴⁰ Драгоманов М. Автобіографія. Київ, 1917. 59с. – с.4

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhaiko/Avtobiohrafia/

(17.04.2024)

⁴¹ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.7

⁴² Там само. – с.29

⁴³ Там само. – с.7

політичні теорії Вольтера, Монтеस्क'є і Руссо, а в ХІХ, перед 1848 р., соціальні Оуена, С. Сімона, Фур'є і ін. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось»⁴⁴. Зауважимо, що у цьому списку є перше покоління європейських соціалістів, але немає Карла Маркса. Із перелічених авторів найбільший вплив на Михайла Драгоманова мав Олександр Герцен⁴⁵. Олександр Герцен – це російський письменник, літератор, публіцист та політичний інтелектуал революційно-демократичних поглядів, який емігрував із Російської імперії на Захід, а саме найбільше часу проживаючи у Швейцарії, Британії та Франції. Погляди Олександр Герцена можна охарактеризувати як ліберальні та навіть дещо соціалістичні та без притаманного більшості російським інтелектуалам шовінізму стосовно народів Російської імперії. У контексті нашої теми особливо варто відзначити значні ідеологічні розходження між Олександром Герценом та Карлом Марксом, що навіть призвело до особистої неприязні. Вони відмовлялись бути присутніми на політичних зборах чи демонстраціях якщо відомо, що там має бути присутній опонент. Для прикладу, 1855 року Карл Маркс відмовився прийти на мітинг у Лондоні, коли взнав, що там є запланована промова Олександра Герцена. Останній у власній автобіографічній хроніці «Былое и думы» іронічно критикує “геніальність” Карла Маркса⁴⁶.

Зрештою саме в гімназії на уроках історії Михайло Драгоманов під час ознайомлення із подіями 1848 року та явищем соціалізму зацікавився цими питаннями, в контексті обдумуванням над поняттями соціальної справедливості та емансипації⁴⁷. Попри це не варто надто романтизувати цей період життя Михайла Драгоманова, адже більшість викладачів та навіть учнів у гімназії були налаштовані по відношенню до Західної Європи та ідей лібералізму скептично,

⁴⁴ Андрусак Т. Шлях до свободи(Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Видавництво “Світ”, 1998. 189с. – с.11

⁴⁵ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.7

⁴⁶ Герцен А. Былое и думы. Москва, 1969.

⁴⁷ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.99

якщо не відверто вороже. Серед них домінувало народництво та слов'янофільство. При чому в застарілому, а не модернізованому їхньому варіанті, як про це згадував Михайло Драгоманов⁴⁸. Також він про інтелектуальне оточення у гімназії висловлювався наступним чином: «З таким культурним, гуманитарним, а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прийшов до університету (в Київі), навіть не думаючи, що б міг бути пріципіальний конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліпше російським європейством»⁴⁹.

Відразу ж після вступу в Київський університет на історико-філологічний факультет, хоч мріяв про медичний, Михайло Драгоманов опинився у гуртку студентів, які заснували недільні школи в Києві. Він став одним з активних організаторів і викладачів недільної школи на Подолі⁵⁰. Також у Київському університеті Святого Володимира Михайло Драгоманов кристалізував свою позицію стосовно польського питання. В пізніші періоди свого життя Михайло Драгоманов неодноразово вступатиме в дискусії з цього приводу відстоюючи доволі поширену для соціалістів позицію про необхідність відновлення незалежності Польщі. У цьому питанні він навіть погодиться із твердженням Карла Маркса стосовно необхідності відновлення Польщі⁵¹. Та й загалом Михайло Драгоманов і словом, і ділом підтримував співпрацю українців та поляків заради розвитку громадівської справи та соціальної емансипації селян та пролетарів⁵². Проте у Києві він був здивований тим як польські студенти зневажливо ставляться до росіян і тим більше українців. Навіть те як вони

⁴⁸ М. Драгоманов. Австро-Руські спомини(1867-1877) Частина перша. Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1889. 335с. – с.14-15

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avstro-ruski_spomyny_1867-1877_Chastyna_1/

(17.04.2024)

⁴⁹ Там само. – с.15-16

⁵⁰ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.7

⁵¹ Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906. 135 с. – с.33

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Velikoruskii_internatsional_i_polsko-ukrainskii_vopros_ru/

(17.04.2024)

⁵² Там само. – с.55

жорсткого ставились до власних прислужників. Тому Михайло Драгоманов і толерував небажання українців допомагати полякам під час їхніх повстань⁵³. Також стосовно цього Михайло Драгоманов висловився наступним чином: «Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Родом з лівого боку Дніпра, я не мав ясної думки про поляків й співчував їм jako жертвам російського деспотизму, хоча, jako українець, я не зовсім забув про те, як Польща гнобила Україну...⁵⁴».

Саме в Києві за Михайлом Драгомановим закріпилось кліше “космополіта”. Він це пояснював тим, що у його колі спілкування домінував ліберальний принцип загальнолюдськості. Не надмірна проукраїнськість, не проросійськість, а саме космополітизм та поєднання російського, українського та західноєвропейського – ось принцип який домінував у його середовищі⁵⁵. Також

Михайло Драгоманов зазначав наступне: «Українець з роду, бачучи у Києві багато та кого, чого в Росії не знали, я поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів, але ж і багато їхніх думок здавались мені реакційними: я не міг поділяти їхнього нехтування російською літературою, котру вважав більш розвиненою, ніж українську, й повнішою що до загально-європейських інтересів⁵⁶». Попри все вказане вище незважаючи на зацікавлення соціалізмом та почати притаманним йому космополітизмом простежується чітке зацікавлення Михайла Драгоманова саме національним питанням, що простежуватиметься протягом усього його життя, забігаючи наперед.

⁵³ Андрусяк Т. Шлях до свободи(Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Видавництво “Світ”, 1998. 189с. – с.15

⁵⁴ Драгоманов М. Автобіографія. Київ, 1917. 59с. – с.9

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avtobiohrafia/
(17.04.2024)

⁵⁵ М. Драгоманов. Австро-Руські спомини(1867-1877) Частина перша. Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1889. 335с. – с.18-19

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avstro-ruski_spomyny_1867-1877_Chastyna_1/
(17.04.2024)

⁵⁶ Драгоманов М. Автобіографія. Київ, 1917. 59с. – с.10

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avtobiohrafia/
(17.04.2024)

В часі Київського періоду життя Михайла Драгоманова та роботі у Київському університеті можна відзначити його зацікавлення поглядами Гегеля, французьми соціалізмом та позитивізмом⁵⁷. Говорячи про французький соціалізм не можна не зазначити про зацікавлення Михайла Драгоманова П'єром Жозефом Прудонем. Під впливом П'єра Жозефа Прудона Михайло Драгоманов вбачав кінцеву мету людського поступу як майбутнє встановлення анархії — добровільної асоціації вільних і рівних осіб з усуненням авторитарних рис у суспільному житті. Він припускав, що цей ідеал може бути досягнутий шляхом федералізму і самоуправління громад та регіонів⁵⁸. П'єр Жозеф Прудон – це французький соціаліст та один із основоположників анархізму. Він відстоював позицію, що централізована держава є суспільним злом. Для нього основним проявом свободи людини було користування приватною приватною власністю у невеликих розмірах та самоорганізація. Як ідеал П'єр Жозеф Прудон висував суспільну асоціацію дрібних власників, що мали б рівну за розмірами власність. Виступав за «третю форму суспільства», синтез спільності й власності — тобто суспільство не комуністичне, але й не капіталістичне. Якщо ж людина є під владою суспільної ієрархії чи конкретно держави, то на думку французького мислителя утворюється «авторитарна й комуністична організація». Про це йдеться у його найвідоміших працях «Що таке власність?» (1840), «Система економічних суперечностей, або філософія злиденності» (1846). Карл Маркс неодноразово критикував П'єра Жозефа Прудона.

До речі, як вже зазначалося у першому розділі, Ілько Борщак коментував зацікавлення Михайла Драгоманова Францією та французькою літературою (на соціально-політичну тематику) як закономірність, адже у Російській імперії була відносно добре розвинута французька тематика⁵⁹. Хоч заради справедливості

⁵⁷ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.8

⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.164

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/
(17.04.2024)

⁵⁹ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. 487с. – с.52

варто відзначити, що Михайло Драгоманов пізніше критикував Францію через зловживання насильством у громадському житті та репресивність держави, віддаючи перевагу більш поміркованим політичним процесам в Англії та Швейцарії.

До згадки про зацікавлення Михайла Драгоманова Гегелем та позитивізмом варто додати, що саме у цей час виробляється його бачення історії через призму закономірностей та лінійної логіки процесів. Зокрема Михайло Драгоманов 1870 року захистив магістерську дисертацію на ступінь магістра загальної історії на тему «Питання про історичне значення Римської імперії та Тацит» у якій відстоює думку зазначену декілька рядків вище. Важко дати відповідь на питання, що саме вплинуло на таку позицію. Можливо й справді зацікавлення позитивізмом, можливо ознайомлення із соціалізмом та власне марксизмом, якому притаманний матеріалістичний погляд на історію та сприйняття її через призму начебто об'єктивних чинників та закономірностей. Леонід Ушкалов у біографії «Чарівність енергії: Михайло Драгоманов» окреслює методологію Михайла Драгоманова наступним чином: «Ось така схема: ідеал і дійсність три форми усвідомлення стосунку ідеалу до дійсності – прогрес як така форма цього усвідомлення, що дає людині надію. І саме вона – ідея прогресу – є для Драгоманова “альфою й омегою” філософії історії. Звідси випливають і логічність (“правильність”) історичного розвитку, і пошуки історичних закономірностей, і маргіналізація випадку та ролі особи, і релятивність усього, що існує, і множинність чинників, що визначають рух історії. Мабуть, саме така модель думання (з певними варіаціями) була характерна для Драгоманова від початку його наукових студій аж до самісінького кінця⁶⁰». Важко не погодитись із такою характеристикою. Також задля точності варто процитувати самого Михайла Драгоманова, який пояснює свій погляд на історію не як на низку випадковостей, а як на низку причинно-наслідкових зв'язків із своєю логікою та механізмами: «...формулу можна звести до такої тези: кожен народ, опинившись

⁶⁰ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.157

у більше-менше сприятливих умовах, поступово, завдяки власній думці й боротьбі інтересів, так само як і під впливом обставин, поліпшує форми побуту й розширює свої моральні та наукові поняття. Оскільки майже в кожному народі можна побачити рух такого типу й оскільки деякі народи перебувають у взаємному зв'язку, то цей рух до досконалості помітний також у всьому людстві; при тому, звісно, різні умови, що затримують і модифікують його, мають своїм наслідком ті різні шаблі, на яких перебувають різні народи. За іншою формулою, усе людство є один єдиний організм, який розвивається й удосконалюється не так у своїх окремих частинах (нарадах), як загалом, причому частини (народи) — це правильно розмежовані шаблі розвитку цілого⁶¹».

Важливим аспектом із біографії Михайла Драгоманова є його праця над недільними школами. Він разом із однодумцями із Київського університету на волонтерських засадах, якщо висловлюватись сучасною термінологією, займались самоорганізацією з метою просвітлення народних мас. В контексті досліджуваної теми є цікавим навіть не сама діяльність у недільних школах, а інтелектуальна кузня в якій молоді люди творили спільноту та впливали на погляди одне одного. Сам Михайло Драгоманов про цей аспект висловлювався наступним чином: «Ми знали напам'ять Герцена, Шевченка, дехто Прудона... Ми були посвоєму республіканці і соціалісти, – по-тодішньому київському, хлопомане... Сама найгарячіша наша думка була: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошті⁶²». Саме в цей період в Михайла Драгоманова кристалізується негативне ставлення до політичного тероризму та революційності. Адже саме викладання простим людям показали йому, що найкращими інструментами для досягнення соціально-політичних цілей є еволюція, поступ та ґрунтовна робота із масами, а не тероризм та революція. В подальшому Михайло Драгоманов розвинув ці ідеї. Але точкою відліку можна вважати саме цей період його життя.

⁶¹ Там само. – с.157

⁶² Там само. – с.115-116

Важливим аспектом для розуміння рецепції марксистських ідей в інтелектуальній біографії Михайла Драгоманова є його взаємини із Миколою Зіббером. Микола Зіббер – економіст та інтелектуал у сфері суспільно-політичних наук, виходець із Сімферополя. Подібно до Михайла Драгоманова опісля навчання у гімназії(сімферопольській) здобував освіту у Київському університеті Святого Володимира. Микола Зіббер був членом київської Громади і Південного-Західного Відділу Географічного Товариства. У 1873-1875 роках працював доцентом у Київському університеті та звільнився на знак протесту опісля звільнення з відти Михайла Драгоманова. Тобто є підстави вважати, що взаємини між цими чоловіками не були просто знайомством. Микола Зіббер підтримував тісний зв'язок із віденською “Січчю” та співпрацював із «Громадою» в Женеві, яку видавав Михайло Драгоманов після еміграції із Російської імперії в Австрію та пізніше Швейцарію. Чому ж є важливим факт комунікації між Михайлом Драгомановим та Миколою Зіббером? Річ у тому, що Микола Зіббер був одним із перших у підросійській Україні та Російській імперії загалом популяризатором вчень Карла Маркса та фактично був марксистом. Найвідомішими статтям Миколи Зіббера є: «Экономическая теория Карла Маркса», «История швейцарської альменди», «Экономичні ескізи», «Доля громадського володіння в Швейцарії», «Про вплив прогресу на бідність» тощо(1876-1883 роки). У них він почасти дебатує із критиками Карла Маркса та навіть доповнює його. Також Микола Зіббер відомий як противник поширеної серед російських народників та соціалістів-революціонерів думки про особливий шлях економічного розвитку Росії. Спираючись на економічну теорію Карла Маркса, Микола Зіббер зазначав, що економічний розвиток Росії відбувається за об'єктивними економічними законами і неминуче приведе до капіталізму, що його Микола Зіббер розглядав як історично минулий лад. Миколу Зіббера часто доволі виправдано називають першим українським марксистом. Не можу стверджувати чи першим, адже це не входить в рамки досліджуваної теми, проте Миколу Зіббера можна сміливо охарактеризувати як марксиста та інтелектуала на рівні усієї Східної Європи, якщо взяти до уваги факт, що його ідеї вплинули на

формування одного із перших марксистських лідерів Росії – Георгія Плеханова⁶³. Для контексту варто розуміти, що Георгій Плеханов – це основоположник російського марксизму, учасник II Інтернаціоналу, засновник та лідер Російської соціал-демократичної робітничої партії(пізніше стане меншовиком). Подекуди в літературі зустрічається характеристика Георгія Плеханова як першого російського марксиста, хоч це твердження не може бути до кінця вірним. В першому розділі, зокрема коли йшлося про популярну в історіографії, особливо радянській, тезу, що Михайла Драгоманова варто відносити до покоління соціалістів домарксистів, то відправною точкою для покоління саме марксистів у Російській імперії вважають Георгія Плеханова. Зокрема Іван Лисяк-Рудницький апелює до цієї тези стверджуючи, що Михайло Драгоманов пережив піднесення й занепад народництва(як стадії соціалізму), але він побачив лише початкові стадії, інкубаційний період російського марксизму та помер іще до того як погляди Георгія Плеханова стали відправною точкою для російського марксизму. Для точності наведу цитату історика: «Це надає певної вірогідності твердженням пізніших авторів, які намагалися зобразити Драгоманова предтечею російського марксизму»⁶⁴.

До чого був цей контекстуальний відступ? Для того аби краще розуміти середовище Михайла Драгоманова та загалом стан розвитку марксизму в Російській імперії. Я не можу погодитись із думкою, що Георгій Плеханов це перший російський марксист, якщо говорити у категоріях загальноімперських, адже як мінімум є постать Миколи Зібера. З огляду на політичні переконання Михайла Драгоманова(в подальшому) його комунікацію із Миколою Зібером можна назвати дружньою чи просто плідною в контексті загальносоціалістичної.

⁶³ Ткаченко М. М. І. ЗІБЕР У КИЇВІ (1864— 1876). Київ

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Tkachenko_Mykola/M_I_Ziber_u_Kyivi_18641876.pdf

(17.04.2024)

⁶⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.185-186

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_esse_Tom_1/

(17.04.2024)

Але популяризаторська діяльність марксистських ідей Миколи Зібера не вплинула на Михайла Драгоманова, або не мала визначального характеру. З огляду на датування основних промарксистських статей Миколи Зібера стає зрозуміло, що він їх публікує одразу ж як опиняється в еміграції та не є обмежений російською цензурою. Тобто в період перебування в Києві при університеті Святого Володимира він точно мав бути добре ознайомленим із працями Карла Маркса та «Капіталом» зокрема. Є логічним припустити, що у цей самий час Михайло Драгоманов теж ознайомлюється із ідеями марксизму та імовірно читає Марксів «Капітал». Адже точних даних коли саме Михайло Драгоманов ознайомився із марксистськими ідеями немає.

Підбиваючи проміжні підсумки можна зазначити, що у Полтавський та Київський періоди свого життя Михайло Драгоманов зацікавився тематикою соціальної несправедливості та соціалізму зокрема. Навчаючись у Київському університеті він ознайомився із ідеями соціаліста й анархіста П'єра Жозефа Прудона і мабуть надихнувся ними, зважаючи на схожість поглядів Михайла Драгоманова до Прудонівських. Скоріш за все у цей ж період він ознайомлюється і з ідеями Карла Маркса, але вони не мали вирішального впливу на його інтелектуальну біографію.

Вартує звернути увагу на перебування Михайла Драгоманова у Європі в контексті стажувань за кордоном. Через Брест, Варшаву, Познань він прибуває до Берліна, де буде проживати наступні вісім місяців. Тут у Німеччині Михайло Драгоманов повсюдно зустрічає російських соціал-революціонерів, які не надто імпонують йому ідеологічно, але дають змогу ознайомитись із місцевим політичним життям. Так у Берліні він нерідко відвідував збори робітників, де, як він відзначав, його вражали три речі: чистота костюмів робітників, їхня начитаність та той факт, що соціальні питання порушували не найбільш багаті, а найбагатші робітники⁶⁵. Окрім цього інтелектуала обурювали погані манери та шовіністичні настрої освічених верств пруського суспільства. Стосовно

⁶⁵ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.173-174

останнього, то це і не дивно, адже в цей час тривала Франко-Пруська війна. Доречним є згадати, що в цей ж час лідер російських соціалістів та анархістів Михайло Бакунін був розчарований у німецьких пролетарях, які просто пасивно спостерігають за війною та не піднімають повстань. Загалом досвід цієї війни показав важливість національного фактору та недоречність сподівань різноманітних соціалістично-революційних рухів, які наполягали на пріоритетності класової боротьби.

Подорожуючи звідти до Італії Михайло Драгоманов зупинився у Відні де познайомився із місцевим осередком галицьких народовців “Січ”. Але не обійшлося і без курйозів. У розмові про процес Рісорджименто, який якраз закінчувався, Михайло Драгоманов висловився на підтримку об’єднаної Італії та розкритикував папу римського за “Syllabus Errorum”⁶⁶ Пія IX 8 грудня 1864 року. Січовики були обурені такою антиклерикальною позицією Михайла Драгоманова. Пізніше він згадуватиме, що звик до цензури поліцейської, але не до набагато гіршої – громадської⁶⁷. Проте незважаючи на це прийом пройшов доволі успішно і січовики були раді знайомству. Дуже іронічно, що через цей візит пройдуть роки, а у Галичині будуть побоювання серед батьків віддавати своїх дітей на навчання у Відень, адже згідно із чутками там січовики розносять Драгоманівські нігілізм, революційність та анархізм⁶⁸.

Прибувши до Флоренції Михайло Драгоманов зазначив неправдивість німецьких стереотипів про низький рівень політичного розвитку серед італійців. Також сталася подія яка змінить подальшу інтелектуальну біографію Михайла Драгоманова. Йому вислали для ознайомлення праці Петра Лаврова та Михайла Бакуніна. Петро Лавров – російський ідеолог революційного народництва. Після еміграції з Російської імперії зблизився з Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом. Михайло Бакунін – російський ідеолог анархізму. Відомий своєю

⁶⁶ Syllabus Errorum – це назва документа, виданого Святим Престолом за папи Пія IX 8 грудня 1864 року, у якому він засуджує загалом 80 положень, які папа вважав помилками або ересьми, такі як раціоналізм, лібералізм, соціалізм, громадянське суспільство тощо.

⁶⁷ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.175

⁶⁸ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.284

революційною діяльністю не лише в теоретичною, а й у практичному застосуванні. Опісля втечі Росії доєднується до революційного руху в Західній Європі, де зближується із Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом. Михайло Бакунін був членом I Інтернаціоналу, під час якого фактично створив протилежну вісь тяжіння до Карла Маркса, що врешті призвело до того, що в 1868 всередині Інтернаціоналу він створює «Міжнародний альянс соціалістичної демократії», щоб боротись проти начебто диктатури Карла Маркса. 1872 Михайла Бакуніна було виключено із Інтернаціоналу, після чого анархісти йдуть в остаточний розкол із соціалістами-комуністами, а бакунінці виступають проти марксистів. Зокрема Іван Лисяк-Рудницький характеризує значення Михайла Бакуніна таким чином: «Російський соціалістичний рух другої половини XIX ст., сучасником, критиком і до певної міри учасником якого був Драгоманов, у своєму розвитку перейшов дві стадії: народницьку та марксистську. Термін “народницький” охоплює різних лідерів і груп, починаючи від Герцена й Бакуніна і закінчуючи партією “Народна воля”, приблизно від середини аж до 80-х рр. XIX ст.⁶⁹» Михайло Драгоманов і в подальшому буде цікавитись інтелектуальними напрацюваннями Михайла Бакуніна та перебуватиме у тісному контакті із бакунінцями. Особливо по еміграції в Женеву. Загалом, то Михайлу Драгоманову дуже імпонували бакунівські ідеї анархізму та самоорганізації. Але він категорично не міг погодитись із нігілізмом, революційністю та насильством.

Важливою подією, зважаючи на подальший розвиток подій, стають відвідини Михайлом Драгомановим Львова, де він знайомиться із Михайлом Павликом, який спільно із Іваном Франком очолював студентський часопис «Друг». Михайло Драгоманов закликав галицьку молодь зайнятись вивченням життєвих потреб простого народу. Опубліковані листи Михайла Драгоманова на шпальтах

⁶⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.184
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/
(17.04.2024)

«Друга» народовці витлумачили, як втручання в галицькі справи та “псування молоді”. Михайло Драгоманов оголошувався небезпечним соціалістом⁷⁰.

1876 року вийшов відомий Емський указ. Існує версія, що однією із причин, якщо не основною, до указу було поширення серед української інтелігенції соціалізму, зокрема пропаганда соціалізму українською мовою. Цю думку підтримує у своїй біографії Михайла Драгоманова Леонід Ушкалов. Сам ж Михайло Драгоманов роздумую над темою наступним чином: «Дуже важко пояснити, з яких причин цар видав свій указ. Дехто згадує про книжки українською мовою, що були опубліковані з метою соціалістичної пропаганди. Але ж цю пропаганду проводять тепер усіма мовами. А крім того, соціалістичні книжки українською мовою публікують тепер не в Росії, а в Австрії та Швейцарії, і кількість їхня після указу зростає з кожним днем. Цей указ заборонив публікацію в Росії книжок українською мовою, що були цілком нешкідливі. Ось чому цей декрет подвійно абсурдний і показує, як далеко може зайти деспотизм, що є наслідком національного централізму»⁷¹. Як би там не було в результаті Емського указу Михайла Драгоманова було звільнено із Київського університету. 3(15) жовтня 1876 року у журналі «Правда» про це було повідомлено таким чином: «Ojczyzna в кореспонденції з Києва, а за нею й Gazeta Narodowa донеста, що професор старинної історії в Київському університеті, Михайл Петрович Драгоманов, позбавлений катедри і арестований за те, буцім він був начальником соціалістичного заговору на Україні. Довідуємось з певного жерела, що па[на] Драгоманова не арестовано, тільки віднято ему катедру (до чого мав багато причинитись донос звісного доносчика Юзефовича), іто "без обьяснения причин"⁷²». Того ж дня вийшла стаття у віденській газеті «Die Presse» де також оглядалась ситуація із звільненням Михайла Драгоманова. Тут вже більше схилились до звинувачення Михайла Драгоманова в

⁷⁰ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.12

⁷¹ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.287

⁷² Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.95

українському сепаратизмі, хоч і з обґрунтуванням чому такі звинувачення безпідставні⁷³.

В результаті Емського указу перед Михайлом Драгомановим постав вибір куди саме емігрувати на Захід. Австрійський варіант відкидався, адже для інтелектуала місцеві порядки видавались такими, що обмежують свободу слова. Була думка переїзду в Лондон, адже вже існував приклад часопису «Вперед» який переїхав із Цюриха в північну частину Лондона. Але вибір впав саме на Женеву через те, що там вже існувала велика кількість емігрантів із Російської імперії. Після Емського указу ця кількість збільшилась іще⁷⁴.

Із всього згаданого вище можна зробити проміжний підсумок, що до еміграції в Женеву Михайло Драгоманов завдяки освіті, зокрема гімназії в Полтаві та Київському університету, зацікавився та ознайомився із основами соціалізму. Завдяки київському середовищу та стажуванню на Заході він більш детально дослідив праці соціалістичних мислителів різних спрямувань. Найбільший інтелектуальний вплив на Михайла Драгоманова здійснив французький соціаліст та анархіст П'єр Жозеф Прудон, який ще за свого життя мав конфлікт поглядів із Карлом Марксом. Марксистські ідеї Михайлу Драгоманову у цей період його життя вже були відомі, проте їхній вплив не був надто значним.

2.2 В еміграції

У ранній період, що передував еміграції, економічна тема у Михайла Драгоманова не відігравала особливої ролі. Якщо вона використовувалась ним, то його оцінки та судження переважно знаходились у просторі поміж ліберальним та народницьким підходами до "народних бід", визначення їх причин і засобів лікування. В еміграційний період, до початку 1880-х років, Михайло Драгоманов активно використовує радикально-соціалістичну

⁷³ Там само. – с.98

⁷⁴ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.290

риторику, доводячи необхідність докорінних суспільно-політичних змін нестерпного становища робітників, селян, інтелігентних прошарків населення в Російській імперії, імперії Габсбургів тощо. У середині 80-х років, коли Михайло Драгоманов неодноразово пробував знайти порозуміння з земсько-ліберальними, демократичними діячами, він значно зменшує радикалізм риторики⁷⁵. Загалом Михайло Драгоманов саме по виїзду з Російської імперії актуалізує теми розвитку політичної ситуації через призму матеріального та соціального становища нищих верств суспільства. Таку зміну риторики можна пояснити трьома факторами: відсутність цензури, імовірно ресентимент який виник через репресії Емського указу, середовище.

Приїхавши у Женеву Михайло Драгоманов опинився в середовищі російських анархістів, федералістів, соціалістів-революціонерів. Як писав у своїх спогадах уже незадовго до смерті, навесні 1922-го, український революціонер Володимир Дебагорій-Мокрієвич: «Щодо поглядів своїх Драгоманов був федераліст і близько підходив до прудоніянців. Через те в період його перебування за кордоном з 1876 до 1880 року серед революціонерів, що під той час ще додержувались «народництва», в якому було теж багато прудоніянства, в нього було чимало щирих приятелів і навіть друзів⁷⁶». Так, уже на початку 1877-го Михайло Драгоманов почав співробітничати в часописі «Le Travailleur» місячнику, що його видавали в Женеві, як казав сам Михайло Драгоманов, «французькі комунари» Елізе Реклю й Гюстав Лефрансе, а також Микола Жуковський. Часопис відображав погляди федералістського напрямку І Інтернаціоналу, і в ньому залюбки друкувалися й емігранти-бакуністи з Російської імперії⁷⁷. Жан-Жак Елізе Реклю – французький анархіст та географ, який публікував праці на тематику географії. Був у приятельських зносинах із М. Драгомановим. Гюстав Адольф Лефрансе – французький анархіст та активний революціонер. Був членом Паризької комуни, під час якої належав до кола

⁷⁵ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут” 2000. 487с. – с.103-104

⁷⁶ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.307

⁷⁷ Там само. – с.307

прудоністів. Після придушення Паризької комуни втік із ув'язнення до Женеві, де приєднався до бакуністів. Гюстав Адольф Лефрансе був активним членом I Інтернаціоналу, проте відносився радше до крила соціалістів-анархістів, аніж марксистів.

Проте не обходилося і без конфліктів. Михайло Драгоманов сам констатував, що поступово ставав противником російського революційного руху як такого, адже і народники, і анархісти великороси не розуміли значення українського національного питання та ставились до національного питання неросіян у Російській імперії таким чином, що всі ці народи слід підпорядкувати великоросам політично, а почасти й культурно⁷⁸. Віра Засулич коментувала ці конфлікти таким чином, що Михайло Драгоманов був знаковою постаттю на фоні інших менш освічених російських революціонерів у Женеві, які одночасно і захоплювались, і не до кінця сприймали Михайла Драгоманова, через що виникало підґрунтя для постійних суперечок та пліток⁷⁹. Віра Засулич – російська революціонерка, яка поступово перейшла із народницького до марксистського руху, була учасницею II Інтернаціоналу та Російської соціал-демократичної робітничої партії, згодом стала меншовичкою.

Починаючи із 1876 року Михайло Драгоманов зближується із групою анархістів та бакунівців. У цьому контакті видається, що був який ширий, так і корисливий аспект. Корисливий, адже бакунінцям належала «Російська друкарня», що в подальшому відіграло важливу роль для творення «Громади» і не тільки. Особливо дружні відносини були між Михайлом Драгомановим та Сергієм Кравчинським⁸⁰. Сергій Кравчинський – це революціонер-народник українського походження, який підтримував контакти із соціалістичними рухами як анархістського так і марксистського спрямувань.

⁷⁸ Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов. Львів: КАМЕНЯР, 2008. 166с. – с.54

⁷⁹ Там само. – с.54

⁸⁰ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.308

Через ці знайомства Михайло Драгоманов почав працювати в революційному журналі «Община». Павло Аксельрод – один із творців часопису – російський соціаліст, пізніше один із лідерів меншовиків, характеризував Михайла Драгоманова як поміркованого анархіста, який відрізнявся від бакунівців хіба меншою революційністю⁸¹. Проте ціла низка російських анархістів, зокрема бакуністів, які не були дотичні до творення «Общини», а лише читали її, висловлювали незадоволення Михайлом Драгомановим та його допуском до роботи над революційним журналом. Його звинувачували у «сресі», називали «лібералом» та «хохломаном», який анархію підміняє на федералізм⁸². До цього варто зазначити, що у своїх працях Драгоманов частіше називав себе «радикалом», аніж «лібералом»⁸³. Іван Лисяк-Рудницький пояснює позицію Михайла Драгоманова наступним чином: «Драгоманов проголошував себе соціалістом, не підписуючись ні під будь-яку школу сучасної йому соціалістичної думки. Мотивація його соціалізму була етичною: турбота про соціальну справедливість і непривілейованих та експлуатованих. Він висунув програму конкретних соціально-економічних реформ (наприклад, охоронне трудове законодавство, прогресивний прибутковий податок). Драгоманов був переконаний, що в аграрній Україні соціалізм мусить орієнтуватися на селянство. Тому його можна класифікувати як народника у широкому значенні цього слова, хоча він противився деяким рисам російського народництва (таким, наприклад, як вихваляння селянських бунтів та зневага до ліберальних інституцій західного типу). Драгоманов відкидав марксизм, особливо матеріалістичне тлумачення історії»⁸⁴.

Проте як відомо політика, особливо в теоретичній площині, це справа переконань, а не консенсусу. Тому Михайлу Драгоманову, із його складною та

⁸¹ Там само. – с.309

⁸² Там само. – с.309

⁸³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.180

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/

(17.04.2024)

⁸⁴ Там само. – с.184

неоднорідною позицією, яка передбачала основи і анархізму, і соціалізму, і лібералізму, і націоналізму, приходилось чути критику з усіх сторін. Так поки в Женеві анархісти нарікали на Михайла Драгоманова як на ліберала та недостатньо революційного мислителя, то на Галичині москвофіли поширювали брошури, у яких його звинувачували у комунізмі, радикалізмі та нігілізмі⁸⁵.

Не москвофілами єдиними. 1877-го року Данило Танячкевич, який іще кілька місяців до того в листах до Михайла Драгоманова звертався до нього зі словами «брате», «друзе», «батьку», у статті «Лжепророки» змалює його в образі душогубця, блюдолиза, п'явки, експлуататора: «Експлуататори народу і України, напише він, що засіли чванливо на горах чужих, де нема ніяких тюрем, де тобі губи кулаком не затикають, і в такій ліберальній формі висисають кров народу буцімто в ущасливлення його, за котре вони при таким тоненьким розумі, яким вони величаються, не зуміють сказати, коли воно буде і яке воно буде!⁸⁶». Данило Танячкевич – український греко-католицький священник, народовець, почесний член «Просвіти», посол до Австрійського парламенту.

Серйозним свідченням про імідж Михайла Драгоманова є інформація 1880 року (7) 19 травня Цісарського Королівського Міністерства закордонних справ якому йдеться про поширення революційного соціалізму та нігілізму. Тут вказується про зв'язок “небезпечних елементів” із Михайлом Драгомановим. Його позиціонують як небезпечного ідеолога для місцевої молоді та емігрантів із Російської імперії⁸⁷. Також цього ж року 28(9) листопада Міністерство внутрішніх справ у Відні інформує намісництву у Львові про поширення журналу «Громада», який позиціонується як революційно-соціалістичний. Через, що потрібно не допустити поширенню цього журналу⁸⁸.

1882-го року Михайло Драгоманов взнав, що про нього написана іронічна брошура «Драгоманов із Гадяча...» авторства анархіста Варлаама Черкезова.

⁸⁵ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.283

⁸⁶ Там само. – 311с.

⁸⁷ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.113-114

⁸⁸ Там само. – с.118

Ваарлам Черкешівлі(Черкезов) – грузинсько-російський анархіст, революціонер. Був прихильником анархізму Петра Кропоткіна та противником Карла Маркса через його ідею державного соціалізму. Ще раніше Михайло Драгоманов та Ваарлам Черкезов товаришували, але через особисту суперечку на підвищених тонах їхня комунікація припинилась, а Ваарлам Черкезов затаїв образу та згодом написав згадану вище брошуру в якій висміював провінційність “гадяцького соціалізму”⁸⁹. Сам Михайло Драгоманов якось зазначив, що брошуру не читав, бо не мав часу, бо якраз в цей час поїхав у Париж. У столиці Франції ж він був дещо приємно вражений, що майже кожен російський соціаліст, який йому зустрічався, говорив, що ознайомлений із брошурою але є солідарним саме із Михайлом Драгомановим⁹⁰.

Проте не варто плутати цей візит Михайла Драгоманова до Парижу із візитом 1878 року та членством на Паризькому літературному конгресі. По приїзді у Париж стався курйоз. Скриня із багажем(книги, білизна, сюртук) прибула в інший кінець міста, до того ж у неділю коли пошта не працювала⁹¹.

Конгрес відбувався вже наступного дня у паризькому театрі Шатле. Михайло Драгоманов був обраний членом юридичної ради конгресу від Росії. Там Михайло Драгоманов сконтактував із російським письменником Іваном Тургенєвим, який протягом конгресу був прихильним до нього та роздавав серед іноземців брошури Михайла Драгоманова. Зокрема шостого дня світового конгресу на одному із засідань Іван Тургенєв, який головував, відзначив брошуру Михайла Драгоманова серед інших та схвально відгукнувся про назву «українська література», а не «малоросійська»⁹². Це позитивно вплинуло і на подальший успіх Михайла Драгоманова під час його доповіді. Пізніше як прихильники та і противники інтелектуала відзначатимуть значний вклад Михайла Драгоманова в інформування західної громадськості із українським

⁸⁹ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.25

⁹⁰ Там само. – с.26

⁹¹ Там само. – с.329

⁹² Там само. – с.331

питанням та українською літературою. Навіть Карл Маркс пізніше на основі Драгоманової брошури зазначатиме про важливість Тараса Шевченка як справді народного письменника. До цього також можна додати про динаміку ставлення Михайла Драгоманова до творчості Тараса Шевченка. Якщо ж у Київський період свого життя він почасти називає Тараса Шевченка не надто вишуканим поетом на фоні російських колег(за що Михайла Драгоманова критикувати народники), то вже в еміграції подібно до того як радикалізуються соціалістичні погляди Михайла Драгоманова також кристалізується й позиція стосовно Тараса Шевченка. В журналі «Громада»№5 Тарасу Шевченку присвячується частина, де його прикладом пояснюється сенс важкої мужицької долі українця⁹³. Також варто відзначити працю Михайла Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» де він пояснює європейський характер літератури Тараса Шевченка, ліберальний характер його діяльності та образ Кобзаря як натхнення до українофільської та соціалістичної(демократичної) роботи⁹⁴. Схожий наратив простежується і в листах Михайла Драгоманова на Наддніпрянську Україну, де автор вкотре пояснює геніальність та актуальність Тараса Шевченка⁹⁵.

1(13) вересня 1880 року у Женеві була опублікована Програма часопису «Громада» складена редакторами Михайлом Драгомановим, Михайлом Павликом та Сергієм Подолинським. Дуже важливим є детально звернути увагу на це джерело, адже це декларація безпосередньої позиції Михайла Драгоманова та його послідовників. Для точності варто зазначити ким вони були. Сергій Подолинський – український науковець, лікар, публіцист із Наддніпрянщини. У

⁹³ Драгоманов М. Громада. Українська збірка. №5 // Женева: Печатная «Работника» ж «Громади», 1879.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Hromada_Ukrainska_zbirka_N5/

(17.04.2024)

⁹⁴ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. 1879.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Shevchenko_ukrainofily_i_sotsializm/

(17.04.2024)

⁹⁵ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну – Київ: Видавн. Т-во "Криниця" ; Друк. М. Заїздного, 1917. – 123с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Haddnippiansku_Ukrainu/

(17.04.2024)

Київському університеті познайомився із Михайлом Драгомановим, після чого вони і продовжували підтримувати контакт. Також Сергій Подолинський зближується із вже згадуваним українським марксистом Миколою Зібером, але надихається ідеями перш за все лібералізму. 1872 року він познайомився в Парижі з провідним російським народником Петром Лавровим. Кілька років співпрацював з ним в еміграційному журналі «Вперед». Пізніше проживаючи у Цюриху брав участь у соціалістичних лискусіях між лавристами та бакунівцями. Підтримував контакти віз «Січчю» у Відні, «Київською громадою» та інтелігенцією як із підавстрійської, так і підросійської України. Його погляди можна охактезезувати як помірковано-соціалістичні. Сергій Подолинський розглядав закони марксизму як наслідок закону збереження енергії, і ця спроба не пройшла повз увагу самого ж Карла Маркса⁹⁶. Не виключено, що тут є значна заслуга впливу Михайла Драгоманова. Інший послідовник Михайла Драгоманова – галичанин Михайло Павлик. Він разом із Іваном Франком були редакторами молодіжного часопису «Друг» та засновниками Русько-української радикальної партії(РУРП), яка була першою українською політичною партією, до того ж помірковано-соціалістичної. Михайло Павлик був мабуть найбільшим популяризатором та прихильником ідей Михайла Драгоманова на Галичині. Зокрема коли в РУРП доходило до конфлікту між “старими” та “молодими” радикалами, то Михайло Павлик відстоював саме Драгоманівську позицію старих радикалів на противагу молодим марксистам. Про цей конфлікт ще буде згадано пізніше. Отже побіжно оглянувши редакторів Програми «Громади» я пропоную детально ознайомитись із його змістом:

«...Відомо, як тяжко організувати літературну публікацію українською мовою, і до того ж за кордоном нашого краю. Ми звертаємося до народу, який не має політичної самостійності, який розірваний двома могутніми державами: Росією та Австро-Угорщиною, прагнення якого повністю па-ралізовані. Ми становимо собою лише невеличку групу українських соціалістів, відірваних від

⁹⁶ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота(1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632с. – с.231-232

батьківщини і позбавлених найменшої можливості використати нашу роботу безпосередньо для нашого народу. (...)

Ці наші ідеї і прагнення такі:

I. У політиці.

1. Рівні права для всіх чоловіків і жінок незалежно від національності
2. Недоторкана свобода слова, друку, навчання, утворення товариств.
3. Повне самостійне управління (автономія) кожної громади у всіх її справах.
4. Повна самостійність вільного союзу (федерація) громад в усій Україні. (...)

З одного боку, для кожного народу гніт з боку чужеземців невігідний, з іншого боку, в громадах абсолютно недопустимо, щоб були непрацюючі. Громади повинні складатись тільки з виробників. Вивільнення українців від панування чужеземців є однаково важливим як й усунення непрацюючих прошарків з українських громад. Володарі різних національностей вимушені будуть або стати виробниками, або виїхати з України. Інакше стоїть справа з виробничими громадами румунів, болгарів, сербів, греків, росіян, мазурів (поляків), німецьких колоністів, польськими, єврейськими та іншими ремісниками, що проживають на Україні: вони повинні мати однакові права в усьому з місцевими жителями. Вони повинні бути звільнені від обов'язку щодо вивчення української мови, чи способу життя українців, їм повинно бути дозволено засновувати початкові, середні і вищі школи з їх рідною мовою, а також підтримувати стосунки з тими народами, до яких ці громади належать за національною ознакою. Такі робітничі громади, що складаються з чужеземців, в Україні будуть ланкою, яка об'єднує всі громади у великий союз народів (інтернаціональну федерацію). (...)

II. В економіці ми вважаємо:

5. Що всі необхідні для виробництва природні ресурси і матеріали, тобто земля, вода, устаткування, фабрики і т.д знаходились у розпорядженні

землеробських громад і робітничих громад, щоб люди не експлуатували чужу працю, а працювали, виробляючи продукцію разом – і для себе.

Ми переконані: що спільна або колективна праця і колективна власність вигідніша людям, ніж індивідуальна власність та індивідуальна праця.

Але водночас з цим ми вважаємо: що шлях, яким перетворюється приватна власність у суспільну, як організовується колективна праця і як розподіляється її продукт, повинен залежати від доброї волі кожної громади чи общини. Шляхом повторних перевірок і спроб громади не тільки набувають навички до спільної праці (кооперації), але й до розумного розподілу її продукту між громадами кожного краю, а навіть всього світу.

III. У культурі ми пропонуємо:

6. Вільний розвиток природничих і суспільствознавчих наук і практики, пов'язаної з наукою.

Ми вважаємо: що наука разом з мистецтвом (література, театр, живопис, музика) займе місце сьогочасних релігій, що викликають стільки ворожнечі...⁹⁷».

Цей уривок дає змогу зрозуміти як саме в уявленні авторів мала б виглядати громада. Фактично у цій концепції поєднується соціалістичне бачення на розподілення праці та ресурсів, анархічне уявлення про самоврядування, ліберальний підхід у національному питанні. І що не менш важливо – це уявлення про те, у якій формі мала б відбуватись модернізація. Ідея громад/комун не була оригінальною. Проте саме деталі дозволяють зрозуміти відмінності між поглядами різних політичних угруповань.

Після публікації цієї Програми австрійська влада не забарилась із реакцією. Так 28 жовтня (9 листопада) Міністерство внутрішніх справ надіслало повідомлення Намісництву у Львові, де інформувалось про «Громаду», її

⁹⁷ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.121-124

редакторів та начебто «революційні прагнення соціалістів також в Угорщині, Галичині і Буковині⁹⁸».

Перебування Михайла Драгоманова у Женеві та спілкування із російськими соціалістами різних шкіл не могло його минути осторонь. Тематика Михайла Бакуніна на стільки захоплює інтелектуала, що навіть після переїду до столиці Болгарії Софії він спирається написати біографію цього російського анархіста. До речі, це було чи не остання праця Михайла Драгоманова написана російською мовою. Адже по переїзду в Софію відпала гостра потреба комунікації із російськими соціалістами. Проте біографія Михайла Бакуніна зрозуміло на кого була розрахована. Михайла Драгоманова одночасно притягувала ідея анархізму та самоорганізації, з іншого боку відштовхували концепти про насильницьку революцію. Саме тому він так бурхливо комунікував із бакуністами та імовірно з їхньої полерації й почав писати біографію⁹⁹. Але одним із ключових факторів де Михайло Драгоманов не погоджувався із бакуністами було національне українське питання та суб'єктність українців в контексті Росії.

Зокрема в праці про Великоросійський інтернаціонал та польсько-українське питання Михайло Драгоманов засуджує Михайла Бакуніна через негнучкість у національному питанні. Навіть не так стосовно українців, як стосовно поляків¹⁰⁰.

Російські соціалісти усіх відламів були винятково нетерпимі і шовіністично настроєні щодо гноблених національностей Російської імперії. Часом вони робили виняток для поляків, з якими рахувалися як із впливовим чинником і задля прихильності яких робили поступки, часто коштом українців, білорусів і литовців. Російські соціалісти та революціонери послідовно ігнорували існування “плебейських” народів, які, на відміну від поляків, не мали власної

⁹⁸ Там само. – с.118

⁹⁹ Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с. – с.581-582

¹⁰⁰ Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906. 135 с. – с.24-25

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Velikorusskii_internatsional_i_polsko-ukrainskii_vopros_ru/ (17.04.2024)

аристократії. У своїх прокламаціях російські революційні партії часто говорили про єдиний “русский народ” начебто населення імперії було однорідним, а великороси не були одним із народів. На зібранні російських політичних емігрантів і в одній зі своїх брошур Михайло Драгоманов висунув ідею про створення видавництва, котре друкувало б соціалістичну літературу мовами всіх народів російської імперії: від естонців до вірменів, від бесарабських румунів до татар. Як і інші подібні пропозиції, її презирливо відкинуто; все, що відступало від централістської лінії, російські революціонери відхиляли як “вузький націоналізм” чи, в кращому разі, як “непотрібне розпорошення сил, що мали бути об’єднані проти спільного ворога — царизму”¹⁰¹. Михайло Драгоманов розумів, що національний та соціальний рухи тісно пов’язані між собою. Він увів соціологічний термін “плебейська нація” — тобто нація, яка зведена до селянської маси і не має власної аристократії чи буржуазії. За кількома винятками, як-от поляки чи мадяри, майже всі народи Східної Європи були в часи Драгоманова такими плебейськими націями. В країнах, де лінія класового поділу збігалася з лінією поділу національного, де правлячий клас був різко відділений від простого люду глибокою прірвою іншої мови, культури та ідеології, рухи за соціальне та національне визволення зливаються в одне ціле¹⁰². Саме тому Михайло Драгоманов вважав логічним наслідком демократичних принципів та національної консолідації – соціалізм. А не навпаки.

Михайло Драгоманов послідовно виступав проти розповсюджених кліше про характер притаманний певній національності і проти пояснення расовими ознаками певних рис російського життя, які насправді зумовлювались історично-соціальними факторами, тобто були не природні, а здатні змінюватися. До питання про міру спорідненості українців і росіян Михайло Драгоманов вимагав підходити неупереджено. Він уважав, що тогочасний рівень знань не дозволяв

¹⁰¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.187

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/

(17.04.2024)

¹⁰² Там само. – с.180

дати однозначної відповіді на це питання: “при такому стані речей відкритий простір однаково і для теорії повної відрубності українців від великорусів, і для теорії панруської”¹⁰³.

Михайло Драгоманов вважав необхідним для досягнення належного регулювання економічних прав людини створення широкої мережі організацій робітників із тим, щоб вони могли організованими виступами домогтись відповідного законодавчого закріплення своїх прав, належних умов праці та її оплати. Він писав, що зміни в напрямі розширення і гарантованості соціальних та економічних прав потребують взаємодії та поєднання низки чинників. Михайло Драгоманов називає три елементи, з яких складається соціальний поступ. Першим є інтелектуальні соціалісти, які є теоретиками, критиками і пропагандистами соціальних реформ. Другим елементом є масові робітничі рухи (спілки, кооперативні товариства тощо), а також аналогічні селянські рухи. І третім елементом є заходи державної влади та уряду, спрямовані на усунення чи пом'якшення соціальної несправедливості. Як приклад Михайло Драгоманов наводить англійський фабричний закон. Усі ці елементи роблять свій внесок у соціальний поступ. На думку Михайла Драгоманова, необхідно знайти для них об'єднуюче начало. Власне, таку мету ставив він, створюючи проект "Вільна Спілка". У поясненні до цього проекту Михайло Драгоманов писав, що в ньому, шляхом поєднання та синтезу реформістської програми "максимум" земських конституціоналістів і ліберальної преси та мінімальних програмних вимог європейського соціалістичного та робітничого руху, зроблена спроба об'єднати зусилля всіх прогресивно настроєних громадян, незважаючи на їхню політичну орієнтацію та соціальну приналежність¹⁰⁴. Стосовно Росії Михайло Драгоманов пропонував спільний фронт поміркованих лібералів і революціонерів-соціалістів проти самодержавства, але засуджував терористичні методи¹⁰⁵. Тому він

¹⁰³ Там само. – с.161

¹⁰⁴ Андрусяк Т. Шлях до свободи(Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Видавництво “Світ”, 1998. 189с. – с.83

¹⁰⁵ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.164 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

закликав російських соціалістів до консенсусу із іншими політичними рухами або соціалістичними рухами інших народів. Зокрема він апелював до співпраці із польськими соціалістами. На його думку підсилення польського соціалістичного руху за створить позитивну динаміку й для соціалістичних рухів “плебейських народів”, а саме литовців, латвійців, українців та білорусів¹⁰⁶. Стосовно ж неросіян, то Михайло Драгоманов закликав об’єднуватись у спільній соціалістичній діяльності на федеративних основах. Тобто співпрацювати, а не конкурувати. Зокрема він висловлювався таким чином: «Для соціалістів із народів, які заселяють західну частину Росії, наприклад поляки, українці, румуни та частково євреї можуть знайти собі полем для діяльності, наприклад Галичина. Там вони навіть знайдуть зачатки організації серед робочих, засновані завдяки ініціативі деяких українських письменників і львівських робочих різних племен, на цілком здорових федеративних зносинах, які не могли зіпсувати противники і влити туди польського історичного патріотизму. Там в Галичині можуть бути створені та випробувані кадри польсько-україно-єврейських соціальних організацій, як в Буковині україно-румунські, які з встановленням політичної свободи в Росії можуть бути поширені на весь Південний Захід¹⁰⁷». Тобто Михайло Драгоманов вбачав не лише потребу в об’єднанні робітничих рухів різних національностей, а й перспективу, що такі процеси будуть географічно поширені.

Проте національний аспект не найбільший недолік основної маси соціалістів-революціонерів, який обурював Михайла Драгоманова. Ним був терор та насильство. До того ж Михайло Драгоманов вважав їхню стратегію використання не більше обґрунтованою ніж саме насильство. Зокрема ось його висловлювання із цього приводу: «На жаль, в середовищі російських

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/
(17.04.2024)

¹⁰⁶ Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906. 135 с. – с.39
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Velikorusskii_internatsional_i_polsko-ukrainskii_vopros_ru/
(17.04.2024)

¹⁰⁷ Там само. – с.55

“терористів” майже непомітно бажання повчитись на гіркому досвіді інших європейських революцій, – а й навпаки, надто багато видно ознак фатального зацікавлення тими дорогами, які принесли так багато бід іншим європейським країнам(...) Створений в останній час революційний рух в Росії проявив себе перш за все вбивствами яким і соціалісти надають ім'я страти! Потім, коли в російських революційних колах з'явився досвід міцної організації, то вона, перебравши на себе роль цих страт, прийняла ім'я “виконавчого комітету соціально-революційної партії”, – поки умови життя в Росії відбирали всякі умови організацій однодумців будь-яких напрямку, вибору її представників, спільного визначення цілей і засобів діяльності, тобто замість того, про що говорять слова: партія, комітет, виконавчий...¹⁰⁸». Зокрема апелюючи як вдалі, так і невдалі приклади бунтів Михайло Драгоманов згадує явище Паризької комуни. Паризька комуна – це революційний уряд Парижа 1871 року, який після укладення перемир'я з Пруссією під час Франко-Пруської війни в Парижі почалися заворушення, що вилилися в революцію та встановлення самоврядування, що тривало 72 дні. Очолювали це повстання об'єднані сили соціалістів та анархістів(попри серйозні внутрішні конфлікти). Уряд комуни втратив владу, коли війська Версаля захопили Париж і було вбито 20—30 тис. людей. До слова, Михайло Драгоманов разом із оточенням бакуністів позитивно ставились до революційного та самоорганізаційного прикладу творення Паризької комуни. Ось як він самим про це висловлювався: «В Росії між соціалістами дуже поважається „Парижська Громада” 1871 р. і ставиться часто, як примір праці громадської і дома. В остатні роки чимало говорилось про „бунти” і в Росії. Тоді як одні з громадівців російських держались думки, шчо їм тепер треба налягати на саму проповідь і тільки строжити рьяди будущого війська дльа спільного повстанья громадівського та ждять часу, коли можна буде

¹⁰⁸ Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906. 135 с. – с.85

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Velikorusskii_internatsional_i_polsko-ukrainskii_vopros_ru/
(17.04.2024)

покликати народ, щоб він зробив спільний „переворот в Росії, або „звести до купи менші народні бунти в один повстанський взрив" („Впередь,") — другі казали, що треба рантом повалити теперішній уряд і захопити в свої руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пізно, — і впорядкувати Росію по своєму („Набать"). Треті не признавались до змін з гори, ніяким урядом, і не дуже вірили в те, що може зразу наступити спільне повстання по всій Росії, і зміна всіх порядків, та за те дума ли, що „краєві бунти" проти теперішніх порядків найліпше збудять і мужицькі громади. За цих думок бували чималі суперечки між російськими громадівцями, котрі часто на ділі зходились на одному, і на ділі більш усього робили, звісно, — проповідь (пропаганду) громадівських думок, де можна було. Проти середнього столичного уряду не було зроблено доси ніодного підступу (...) Ніоднійі проби „краєвого бунту" російські „бунтарі, або „проповідачі ділом, не зробили. А в ці остатні роки сами мужицькі громади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Воронежчині і т. д. — проти неправди, котра зачепила безпосередно їх самих. І там не тільки не було ніодного вченого громадівця, а навіть російські письменні льуде не змогли і дізнатись докладно, як робились ті бунти¹⁰⁹». Прете Михайло Драгоманов радше скептично ставиться до прагнень відтворити досвід західних революціонерів: «Ми думаємо, штю всі приміри справди дужих повстаньнь, до самого повстаньня парижського 1871 р. (Парижської Громади, Коммуни), показують правду першої половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб проповідати ділом, як напр. уличної ход на сноман Парижської Громади приїзжима льудьми в Берні 1876-1877 рр., або проба приїжих льудеї піднхати повстаньня селян під Беневентом в Італії в 1877 р., пока зуїуть правду другої половини тіїер думки¹¹⁰»; «Вже з цього видно, шчо всі розмови вчених російських громадівців про повстаньня, бунти і т. и.,

¹⁰⁹ Драгоманов М. Громада. Українська збірка. №1 // Женева: Н. Georg. Librairie-editeur, 1878. — с.64-65 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Hromada_Ukrainska_zbirka_N1/ (17.04.2024)

¹¹⁰ Там само. — с.63

були цілком здуманими, а змагань на них більше словесні, ніж дійсні. Такими вони і мусьять зостатись, поки громадивці ті не стануть громадськими льудьми, такими, про яких ми зараз говорили. Недавніми часами показалося в Россії киль ко проб дійсного виступу проти теперішніх порадків (напр. оборона од жандармів в Одессі, ді ло д Засулічевої і проти Трепова, виступ київських студентів проти аресту їх товаришчів і т. д.) Проби ті виїшли живими і звернули на себе громадську увагу. Ті проби. які вони маленькі не єсть, – такс діло, котре показує, шчо сміливиї дух вже пробуджуєтьсся і в Россії. Певно, што тут послу жили і ті розмови про „бунти" проповідь діл м. і т. и., котрі велись в остатні роки. Тільки ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, Вони визити не з здуманної, а з живої болісти ромадок молодих льудеї, котрим не стало сили терпіти зневагу і муку од царських слуг: тут льуде обороньали сами себе, одплачували за своїх, заступались за своја. Далі ми бачимо, шчо всі ті виступи зовсім не соціалістичного, а політичного духу, виступи не проти господарських порьадків, а проти державних: проти шпіонів, жандармів, прокурорів, поліцмеїстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили російські громадивці. І похвала тим виступам виїшла тільки од тих льудеї, котрі найбільше розуміють державні порьадки, і, звісно, всього менше од мужицтва, про котре ті громадивні всього більше думали¹¹¹».

Михайло Драгоманов дуже негативно оцінював вбивство російського царя Олександра II 1881 року. Він відзначав, що імператор як державний правитель був відверто шкідливим і, «плакати за ним навряд чи зможе будь-хто із щирих прихильників розвитку Росії». Але й: «Не стану, мов канібал, танцювати над трупом ворога»¹¹². Тобто це та ситуація в якій і Олександр II позиціонувався як негативна постать, але й факт його вбивства, факт терору – теж позиціонувались як негативний вчинок. Зрештою Михайло Драгоманов виявився правим. Після смерті Олександра II народницький рух швидко розпався. Найвідважніші його

¹¹¹ Там само. – с.65-66

¹¹² Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с – с.395

учасники загинули, організація була розгромлена, її учасники розсіяні, їхня віра похитнулася¹¹³.

Окрім цього Михайло Драгоманов не міг погодитись із соціал-революціонерами, бакунівцями зокрема, стосовно того як саме в Російській імперії має бути здобутий соціалізм. Пізніше позицію російських народників підхоплять і їхні колеги марксистки. Коротко ось як характеризує цей процес Іван Лисяк-Рудницький: «Російський соціалістичний рух другої половини XIX ст., сучасником, критиком і до певної міри учасником якого був Драгоманов, у своєму розвитку перейшов дві стадії: народницьку та марксистську. Термін “народницький” охоплює різних лідерів і груп, починаючи від Герцена й Бакуніна і закінчуючи партією “Народна воля”, приблизно від середини аж до 80-х рр. XIX ст. Незважаючи на розбіжності в різних питаннях, усі вони мали певні спільні засади, однією з яких була віра в те, що завдяки такій інституції як “мир” (форма селянської громади) Росія зможе оминати чистилище західного капіталізму і потрапити просто до соціалістичного раю. Рука в руку з цією думкою йшла загальна ідеалізація російського селянина як гаданого втілення найвищих соціальних і моральних чеснот¹¹⁴». Михайло Драгоманов з одного боку ніколи не намагався зробити собі імені радикального критика західного капіталізму, тому й помірковано ставився до аналізу соціально-економічної ситуації в Росії та на теренах України зокрема. Навіть якщо не говорити про згадане вище поняття “миру”, то Михайло Драгоманов критично ставився до того як марксистки захоплюються російською селянською общиною. За Михайлом Драгомановим це не був приклад громади, а навпаки застарілий та неефективний елемент феодальних зносин у Росії¹¹⁵. Оскільки Михайло Драгоманов на нероздільності ідеалів соціалізму та демократії, то він вбачав

¹¹³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.185

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/

(17.04.2024)

¹¹⁴ Там само. – с.184

¹¹⁵ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво “Прут” 2000. 487с. – с.108-109

розвиток села у Російській імперії через творення громад – колективного господарства і демократичного самоуправління. Зокрема й за підтримки розвитку освіти та модернізаційних процесів на селі¹¹⁶. Попри такі доволі помірковані позиції Михайло Драгоманов не був обділений у серйозних звинуваченнях в нігілізмі та аморальності. Зокрема 1882 року Міністерство внутрішніх справ надіслало Повідомлення до Німісництва у Львові, де прямим текстом йшлося, що Михайло Драгоманов є таємним керівником групи нігілістів та панславистів у Женеві¹¹⁷. У Повідомленні також йдеться про буцімто намагання цієї групи розпалити війну між Росією та Австрією і на фоні цього всього поширювати дегенеративні ідеї¹¹⁸.

Проте не наклепами єдиними. Тим часом у Галичині в журналі «Зоря» виходить стаття «Мих. Драгоманов в боротьбі з російськими соціалістами¹¹⁹». У ній власне йдеться про критичне ставлення Михайла Драгоманова до вбивства російського імператора, на відміну від інших російських соціалістів. Загалом у статті йдеться про помірковані позиції інтелектуала. Проте австрійська влада дотримувалась зовсім іншого погляду на діяльність Михайла Драгоманова. 1(13) березня 1890 року відбулось донесення Дирекції поліції прем'єр-міністрові Австрії про антиурядовий рух серед польської молоді, що навчається у вузах Швейцарії, Франції та інших країн і її зв'язок з Михайлом Драгомановим¹²⁰. У донесенні йдеться про підготовку польською молоддю повстань та антиурядових акцій.

Як на мене чи не найвагомим в контексті історії України пунктом у житті Михайла Драгоманова був його вплив на ціле покоління радикалів на теренах півдавстрійської України. Але зараз я б звернув увагу не на творення РУРП чи їхню політичну програму, а на конфлікт між так званими “молодими” та “старими” радикалами. Він наочно демонструє роль марксизму в

¹¹⁶ Там само. – с.130

¹¹⁷ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001. – с.135

¹¹⁸ Там само. – с.136

¹¹⁹ Там само. – с.136

¹²⁰ Там само. – с.188

інтелектуальній біографії Михайла Драгоманова. Для констекстуальної нотатки: “старі” радикали – це покоління Михайла Павлика та Івана Франка, які були соціалістами радше народовського штибу, який цілком справедливо можна охарактеризувати драгоманівцями. Попри конфлікти та суперечки із Михайлом Драгомановим та між собою вони дотримувались наближеної до нього форми соціалізму(не у чистому вигляді звісно ж). “Молоді” радикали, лідерами яких були В'ячеслав Будзиновський, Іван Гриневецький, Роман Ярославич, Володимир Охримович, під впливом західної літератури наприкінці 1880-тих стають більш схожими до ортодоксальних марксистів. Іронічно, що так сталося частково під впливом самого ж Михайла Драгоманова. Він агітував галицьку молодь читати світову класику, зокрема й «Капітал» Карла Маркса, який серед першого покоління вважався чи не Євангелієм¹²¹. Проте вони так і не стали марксистами, а навпаки – Михайло Драгоманов разом із “старими” радикалами дотримувались позиції, що марксизм підходить для державницьких націй із розвинутою промисловістю та організованим пролетаріатом. “Молоді” радикали ставали марксистами після переїзду на навчання в університетські міста Львів, Краків, Відень, які водночас були великими промисловими центрами та осередками організованого робітничого руху. «Марксістів» єднали не лише спільні погляди, але й товариські стосунки (чого не можна було сказати про «драгоманівців», яких роздирали особисті конфлікти, передовсім між Михайлом Драгомановим, Іваном Франком та Михайлом Павликом). Душею їхнього товариства був Володимир Охримович, який до того ж зажив слави найкращого знавця марксизму (казали, що він знає «Капітал» напам'ять)¹²². Ярослав Грицак так висловлюється стосовно

¹²¹ Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССХІІ. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. С. 71-110; Кравець М. До питання про Русько-українську радикальну партію // З історії західно-українських земель. - К., 1957. С. 124-140; Сухий О. Еволюція національної програми Русько-Української радикальної партії // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000. - Випуск 7. - С. 243 - 249; Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863-1876) // Вісник Львівського Університету. Серія історична. Львів, 1999. - Випуск 34. - С. 215 - 230 та ін. – с.3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cms.ucu.edu.ua/pluginfile.php/411029/mod_resource/content/1/Hrytsak_molodi_radukaly.pdf

(17.04.2024)

¹²² Там само. – с.7

Михайло Драгоманова та марксизму: «Віднайдення галицькими студентами української ідентичності було лише частиною плану Драгоманова. Другою частиною було зробити їх, «по обставинам України», радикалами. Радикалізм Драгоманова не був тотожний соціалізму, а тим більше – марксизму (до якого він ставився скептично, вважаючи його “німецькою метафізикою”)¹²³».

На останок слід визначити, то яке безпосереднє ставлення було у Михайла Драгоманова до марксизму. Він поділяв бакунінську точку зору, що І Інтернаціонал, де несправедливо домінують позицію займали німці та сам Карл Маркс, був централізаторським органом та обмеженим в географічних межах, а не справжнім Інтернаціоналом¹²⁴. Також стосовно перспектив Інтернаціоналу Михайло Драгоманов іронічно висловився наступним чином: «Ясно, що як коли небудь оживе „Всесвітня Спілка“ [Інтернаціонал. – О. П.] стане; спрайді коли но всесвітньою, всевроцейською або заложиться нове подібие товарнотво, то тільки після того, яис скривь, по кожній країні і людській породі, заложаться міцні тонариства людей, котрі вйтлись в природню спілку не по самій тільки основі думок, а й по однаковій праці, по сусідству, по одпаковій породі й мові, — і тоді, коди вони сами вабажають і ширшої й всесвітньої сцілки¹²⁵». Та навіть більше того, Михайло Драгоманов звинувачував інтернаціоналістів, у тому, що вони «підсовують» навіть не соціалізм, а державу, нову аристократію, буржуазію та бюрократію прикриваючись псевдо-космополітизмом та пригнічуючи національні справи¹²⁶. Доволі жорстка критика. До речі, Михайло Драгоманов зазначав і про маніпуляції чи банальні непорозуміння між інтернаціоналістами

¹²³ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632с. – 178с.

¹²⁴ Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми – 2-ге вид. – Київ: Серп і молот; [Друк. Укр. Центр. Ради], 1918. 101 с. – с.58

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Narys_ukrainskoi_sotsialystychnoi_prohramy/
(17.04.2024)

¹²⁵ Там само. – с.59

¹²⁶ Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906. 135 с. – с.14

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Velikorusskii_internatsional_i_polsko-ukrainskii_vopros_ru/
(17.04.2024)

зокрема й через вживання слова «нація». Адже як мінімум у німецькій та російській мовах значення цих слів є дещо відмінним, а по вживаності тим більше¹²⁷.

Порівнюючи ситуацію в Україні та на Заході Михайло Драгоманов пояснює один із аспектів недоречності марксизму й наступним чином: «Такі проби науки чисто громадянського напрямку ще доволі слабкі. Тільки ж в Західній Європі од того ще не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там для такої науки працюють і нехотять люди з інших думок. Паша ж Україна тим не подібна до інших країн, що в нас до мужицтва не доходить і стільки з вигадів панської науки, скільки їх доходить по інших країнах де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім вже чужку породу, ні що в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помагає тим науковим працям, котрі служать навіть тому, щоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всякий хто ухочє хоч трохи науки, вже шеребіга од мужицтва в гурт чужих йому людей і становиться паном навіть і тоді, коли б впицав себе прихильником мужицти. От через це у нас ті величкі купки людей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицти...¹²⁸». Також до цієї критики Михайло Драгоманов додає, що бажав би щоб в Україні сотворилась федералістична автономія громад простого люду, але це поки не є можливо через те як держава та поміщики перетягнули на себе управління та занедбали рівень освіти¹²⁹.

Про «Маніфест комуністичної партії» Михайло Драгоманов висловлюється як про застарілу схоластику і на практиці німецькі та французькі комуністи ідуть проти неї, на противагу російським соціалістам, які виглядають старомодно, бо

¹²⁷ Там само. – с.10

¹²⁸ Драгоманов М. Громада. Українська збірка. №1 // Женева: Н. Georg. Librairie-editeur, 1878. – с.79 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Hromada_Ukrainska_zbirka_N1/ (17.04.2024)

¹²⁹ Там само. – с.73; 77

їм не хочеться вигадувати щось нове¹³⁰. Отже саме так і можна підсумувати ставлення до марксизму Михайла Драгоманова.

¹³⁰ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво "Прут" 2000. 487с. – с.139

ВИСНОВКИ

Михайло Драгоманов не був марксистом. Це зовсім не новий висновок. Його можна вважати прудоністом у власній інтерпретації, певною мірою наближеною людиною до бакунізму, чи просто незалежного мислителя, якого неможливо віднести до жодної із існуючих політично-ідеологічних шкіл. Адже синтез ліберальних, соціалістичних, народницьких та федеративно-анархічних ідей робить Михайла Драгоманова цілком оригінальним мислителем. Варто зазначити, що він себе вкрай рідко називав анархістом, радше лібералом, але частіше радикалом¹³¹. Гадаю саме так можна і характеризувати Михайла Драгоманова. Враховуючи, що по собі він залишив значний спадок у вигляді радикального руху на теренах України, який був визначальним у модернізації України та обґрунтуванні Незалежності України. Радикалізм Михайла Драгоманова не був тотожний соціалізму, а тим більше – марксизму¹³².

Окрім цього у кваліфікаційній роботі окреслений життєвий шлях кристалізації соціалістичної позиції Михайла Драгоманова. У повітовій школі в Гадячі він зацікавився історією та літературою. У Полтавській гімназії Михайло Драгоманов під впливом вчителя історії Олександра Строніна ще більше занурюється у свої зацікавлення; починає замислюватись над питанням емансипації селян; ознайомлюється із ідеями російського політичного діяча Олександра Герцена, який у своїй риторичі був опонентом Карла Маркса. Під час навчання у Київському університеті Святого Володимира Михайло Драгоманов захоплюється ідеями П'єра Жозефа Прудона, який був французьким анархістом та критиком Карла Маркса через його "державний комунізм". Власне слід Прудонівських ідей добре простежується у всьому інтелектуальному спадку Михайла Драгоманова. Окрім цього саме під час навчання у Києві Михайло Драгоманов товаришує із Миколою Зібером, який є відомий як перший

¹³¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.180

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/

(17.04.2024)

¹³² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота(1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632с. – с.178

український марксист. Схоже, що саме у цей час Михайло Драгоманов ознайомлюється із працями Карла Маркса. Після Емського указу та еміграції в Женеву Михайло Драгоманов потрапляє в оточення російських революціонерів бакунінців, частина із яких безпосередньо брала участь у I Інтернаціоналі та була у конфлікті із марксистами. В такому середовищі Михайло Драгоманов солідаризується із бакунінцями в питаннях критики I Інтернаціоналу через “Диктатуру Маркса”. Окрім цього він загалом негативно оцінює явище марксизму та вважає недоречним його підходи в українських реаліях.

Проте я не погоджуюсь із поширеною в історіографії тезою, що Михайло Драгоманов належав до покоління російських соціалістів домарксистів і тому не міг бути марксистом чи сповідувати марксистських ідей. У першому розділі було представлено, що в історіографії існує консенсус вважати Михайла Драгоманова російським домарксистом. Зокрема активно обгрунтовували цю тему в Радянському Союзі, тим самим обгрутовуючи допустимість чи навпаки недопустимість розвивати драгоманівські студії в контексті марксизму-ленінізму. Для лаконічного викладу аргументації використаю доволі вичерпне пояснення сформульоване Іваном Лисяком-Рудницьким: «Російський соціалістичний рух другої половини XIX ст., сучасником, критиком і до певної міри учасником якого був Драгоманов, у своєму розвитку перейшов дві стадії: народницьку та марксистську. Термін “народницький” охоплює різних лідерів і груп, починаючи від Герцена й Бакуніна і закінчуючи партією “Народна воля”, приблизно від середини аж до 80-х рр. XIX ст.¹³³(...) Після смерті Олександра II народницький рух швидко розпався. Найвідважніші його учасники загинули, організація була розгромлена, її учасники розсіяні, їхня віра похитнулася. У 80-х рр. на руїнах народництва почала зводитись нова форма російського революційного та соціалістичного руху — марксизм. Драгоманов пережив

¹³³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554 с. – с.184
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/
(17.04.2024)

піднесення й занепад народництва, але він побачив лише початкові стадії, інкубаційний період російського марксизму. Драгоманов помер іще до того, як марксистська соціал-демократична партія викристалізувалася в Росії організаційно¹³⁴(...) Ми мусимо пам'ятати, що відправною точкою для російського марксизму була критика попередньої стадії — народництва. Плеханов, батько Російської соціал-демократичної робітничої партії, нападав на ті самі народницькі ілюзії — віру в “мір”, в селянські бунти та в індивідуальний терор, — що їх уже критикував Драгоманов. Отже, існує певна паралель між позиціями Драгоманова та перших російських марксистів. Це надає певної вірогідності твердженням пізніших авторів, які намагалися зобразити Драгоманова предтечею російського марксизму¹³⁵».

Я не погоджусь із цим висновком та пропоную альтернативний. По-перше, однолітком та колегою Михайла Драгоманова був Микола Зібер, який фактично був марксистом. Якщо ж заперечувати і висловлюватись, що Микола Зібер не міг бути марксистом, адже не до кінця розумів ідеї Карла Маркса, то за відповідною логікою ледь не переважна більшість марксистів не була марксистами, переважна більшість бакуністів не могла бути бакуністами і тд., адже і при житті Карла Маркса, і пізніше соціалісти-марксистичні почасти показували нерозуміння його поглядів. Наочним прикладом є дискусії між меншовиками та більшовиками, які закидали одне одному відхід від справжнього марксизму. І схоже, що умовно переможці у цій дискусії – більшовики – наочно показали нерозуміння реальних постулатів марксизму. Тобто аргумент, що Микола Зібер, безпосередньо товариш Михайла Драгоманова, не міг бути марксистом не є виправданим. До того ж Михайло Драгоманов жив у час Михайла Бакуніна та бакунінців, які входили в I Інтернаціонал та перебували у безпосередніх дискусіях та конфліктах із марксистами. Говорити про домарксистів, які самі знали Карла Маркса та конфліктували із марксистами виглядає дещо абсурдно. До того ж Михайло Драгоманов і сам був добре ознайомлений із працями Карла Маркса, критикував

¹³⁴ Там само. – с.185

¹³⁵ Там само. – с.186

їх та марсистський рух загалом спираючись як на існуючі так і на оригінальні аргументи.

На основі всього переліченого вище можна зробити висновок, що Михайло Драгоманов не був марксистом цілком свідомо із власної волі та переконань. Марксизм йому банально не імпував в силу ідеологічних обставин, а не тому, що Михайло Драгоманов належав до покоління передмарксистів і відповідно не міг стати марксистом.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. М. Драгоманов. Австро-Руські спомини(1867-1877) Частина перша. Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1889. 335с.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avstro-ruski_spomyny_1867-1877_Chastyna_1/
(17.04.2024)
2. М. Драгоманов. Австро-Руські спомини(1867-1877). Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1889.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Avstro-ruski_spomyny_1867-1877_Chastyna_1-4.pdf
(17.04.2024)
3. Драгоманов М. Автобіографія. Київ, 1917. 59с.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avtobiografia/
(17.04.2024)
4. Драгоманов М. Громада. Українська збірка. №1 // Женева: Н. Georg. Librairie-editeur, 1878.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Hromada_Ukrainska_zbirka_N1/
(17.04.2024)
5. Драгоманов М. Громада. Українська збірка. №5 // Женева: Печатная «Работника» і «Громади», 1879.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Hromada_Ukrainska_zbirka_N5/
(17.04.2024)
6. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. 1879.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Shevchenko_ukrainofily_i_sotsializm/
(17.04.2024)
7. Драгоманов М. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906. 135 с.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Velikorusskii_internatsional_i_polsko-ukrainskii_vopros_ru/

- (17.04.2024)
8. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну – Київ: Видавн. Т-во "Криниця" ; Друк. М. Заїздного, 1917. – 123 с
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Haddnippiansku_Ukrainu/
(17.04.2024)
9. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми – 2-ге вид. – Київ: Серп і молот; [Друк. Укр. Центр. Ради], 1918. 101 с.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Narys_ukrainskoi_sotsialystychnoi_prohramy/
(17.04.2024)
10. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001.
11. Герцен А. Былое и думы. Москва, 1969.
12. Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. Львів: Черенками “Загальної друкарні”, 1911.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyk_Mykhailo/Mykhailo_Drahomaniv_iak_polityk/
(17.04.2024)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

13. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://diasporiana.org.ua/politologiya/9707-grushevskiy-m-z-pochiniv-ukrayinskogo-sotsiyalistichnogo-ruhu-mih-drahomanov-i-zhenevskiy-sotsiyalistichniy-gurtok/>
(17.04.2024)
14. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873. Україна, 1928.
15. Возняк М. До історії місії М. Драгоманова. Україна. 1929.
16. Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Київ, 1924.
17. Гемайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії. Україна, 1926.
18. Будзиновський. Ішли діди на муки. Львів, 1923.

19. Драгоманов С. Основи соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова. 1956.
20. Борщак І. Драгоманов у Франції. Мюнхен, 1957.
21. Hornow W. Problemy polskie w tworczości Michala Dragomanowa. Wrocław-Warszawa-Gdańsk. 1978.
22. Kosak S. U zrodel romantyzmu i nowozytnej mysli społecznej na Ukrainie. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdańsk, 1978.
23. Сокурєнко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов, 1966.
24. Лукєренко В. Світогляд М. П. Драгоманова. Київ, 1965.
25. Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). Київ, 1971
26. Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання / Сарбей В. Г. // Український історичний журнал. - 1991. - № 9. - с. 60-70. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_9_60 (17.04.2024)
27. Hobsbawm E. How to Change the World. Marx and Marxism 1840-2011. New Haven and London: Yale University Press, 2011, p.4, 104.
28. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Видавництво "Світ", 1998. 189с.
29. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Видавництво "Прут" 2000. 487с.
30. Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов. Львів: КАМЕНЯР, 2008. 166с.
31. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 594с.
32. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця: ДП ДКФ, 2006. 232с.
33. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632с.
34. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої - К.: Основи, 1994. - 554 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_esse_Tom_1/ (17.04.2024)
35. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. С. 71-110; Кравець М. До питання про Русько-українську радикальну партію // З історії західно-українських земель. - К., 1957. С. 124-140; Сухий О. Еволюція національної

- програми Русько-Української радикальної партії // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000. - Випуск 7. - С. 243 - 249; Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863-1876) // Вісник Львівського Університету. Серія історична. Львів, 1999. - Випуск 34. - С. 215 - 230 та ін
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://cms.ucu.edu.ua/pluginfile.php/411029/mod_resource/content/1/Hrytsak_molodi_radukaly.pdf
(17.04.2024)
36. Ткаченко М. М. І. ЗІБЕР У КИЇВІ (1864— 1876). Київ
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Tkachenko_Mykola/M_I_Ziber_u_Kyivi_18641876.pdf
(17.04.2024)
37. Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Наукова бібліотека ім. М. Максимовича. Михайло Драгоманов
Бібліографія(1861-2011). Дрогобич: Коло, 2011. 738с.
38. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. Львів - 2001.